

SPANNING

KLIMAAT EN KAPITAAL

UITGAVE VAN HET WETENSCHAPPELIJK BUREAU VAN DE SP
jaargang 19, nummer 4, juni 2017

KLIMAAT EN KAPITAAL

Socialisten hebben van nature oog voor de uitbuiting van arbeiders, maar ook de uitbuiting van klimaat verdient onze aandacht.

In dit nummer van *Spanning* staat de gespannen verhouding tussen klimaat en kapitaal centraal.

In het openingsartikel zet Bart Linssen uiteen hoe klimaatverandering precies wordt veroorzaakt, en wat de gevolgen ervan zijn. Met het Verdrag van Parijs wordt weliswaar een belangrijke stap gezet om CO₂-vervuiling terug te dringen, maar zelfs als de twee graden temperatuurverhoging wordt gehaald, zijn de gevolgen voor het klimaat groot.

Onder het kapitalisme is de uitbuiting van milieu vergelijkbaar met de uitbuiting van arbeid, zo betoogt Eduard van Scheltinga. Om dit stelsel te overkomen is agitatie tegen de invloed van kapitaal nodig.

Jelmer Mommers deed voor *De Correspondent* ruim een jaar lang onderzoek naar Shell. Hij vertelt over de strategie van het bedrijf en over de denkwereld van werknemers.

Donald Pols, directeur van Milieudefensie, spreekt met *Spanning* over het belang van een rechtvaardig klimaatbeleid. Uit onderzoek in opdracht van Milieudefensie blijkt dat de lusten en lasten van klimaatbeleid oneerlijk verdeeld zijn, ten nadele van mensen met lage inkomens.

Klimaatverandering en ongelijkheid versterken elkaar onderling, betoogt Remco Bouma. Klimaatverandering raakt de armen namelijk het hardst, terwijl de rijken zich ertegen kunnen beschermen. Omgekeerd kan beleid tegen klimaatverandering de ongelijkheid ook verminderen.

Het Wetenschappelijk Bureau is tegenwoordig ook op Twitter te vinden. Volg ons op: twitter.com/WBSPnl

DE SP ZET ZICH IN VOOR MENSELIJKE WAARDIGHEID, GELIJKWAARDIGHEID EN SOLIDARITEIT

Tenzij anders vermeld, is op de inhoud van deze publicatie de Creative Commons Naamsvermelding-Niet Commercieel-Geen Afgeleide Werken 3.0 Nederland licentie van toepassing. creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl

In zijn tweede bijdrage belicht Bouma een paar spraakmakende initiatieven van directe actie voor het klimaat, van Standing Rock tot Ende Gelände. Kahra Wayland-Larty vertelt over de Switched On London campagne, waarbij Londenaren strijden voor goedkope, duurzame en democratische energie. Zij verbindt deze campagne met de strijd tegen de energiereuzen op andere plaatsen in de wereld.

Willen we de energiesector veranderen dan is volgens filosoof Johan Siebers een combinatie nodig van regelgeving door de overheid, prikkels en erkenning van menselijke motivaties.

Al sinds de oprichting in 1972 houdt de SP zich bezig met acties tegen grote vervuilende bedrijven en strijdt zij met werkers en omwonenden voor een schone leefomgeving. Tijmen Lucie sprak er over met SP-activisten Remi Poppe, Krista van Velzen en Fenna Feenstra.

Een groot deel van de milieubeweging denkt dat aanpassing van het consumentengedrag voldoende is om klimaatverandering tegen te gaan. Niets is minder waar, zo stelt Tweede Kamerlid Sandra Beckerman. Een groene revolutie kan alleen gerealiseerd worden als deze gepaard gaat met een sociale revolutie.

Politicoog Bram Büscher stelt tot slot dat als we echt iets aan klimaatverandering willen doen, dat we dan de bron van het probleem moeten aanpakken: de accumulatie van kapitaal.

INHOUD

3

STOP DE CO₂-VERVUILING EN DE OPWARMING VAN DE AARDE

6

KAPITAAL VERSUS KLIMAAT

10

'SHELL WEET VAN GEVAREN KLIMAATVERANDERING, MAAR WERKT KLIMAATBELEID TEGEN'

12

'KLIMAATBELEID ZAL RECHTVAARDIG ZIJN, OF ZAL NIET ZIJN'

14

KLIMAATVERANDERING VERSTERKT ONGELIJKHEID

17

KLIMAATSTRIJD VANAF DE FRONTLINES

20

ENERGIE-DEMOCRATIE IN LONDEN

21

KUNNEN FOSSIELE ENERGIEBEDRIJVEN VAN BINNENUIT VERANDEREN?

22

GROEN EN SOCIAAL MOETEN ALTIJD SAMENGAAN

25

'NEDERLAND IS EEN VERVUILERSPARADIJS'

28

FUNDAMENTELE SPANNING TUSSEN KLIMAAT EN KAPITAAL

COLOFON

Spanning wordt uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau van de SP

Een abonnement kost 12 euro per jaar voor SP-leden en 25 euro voor niet-leden. De betaling gaat per incasso.

Abonnementenadministratie

Snouckaertlaan 70

3811 MB Amersfoort

T (088) 243 55 40

E administratie@sp.nl

Redactieadres

Snouckaertlaan 70

3811 MB Amersfoort

T (088) 243 55 35

E spanning@sp.nl

Redactie

Tijmen Lucie

Bart Linssen

Eduard van Scheltinga

Remco Bouma

Tekstredactie

Daniël de Jongh

Redactieraad

Ron Meyer

Hans van Heijningen

Diederik Olders

Lieke Smits

Basisontwerp

Thonik en BENG.biz

Vormgeving

Robert de Klerk

Gonnie Sluijs

Illustratie cover

Len Munnik

STOP DE CO₂-VERVUILING EN DE OPWARMING VAN DE AARDE

Tekst: Bart Linssen Foto: archief ROOD

De aarde warmt op. Wetenschappers begrijpen steeds beter hoe klimaatverandering tot stand komt, en in welke mate dit gebeurt. De gevolgen van milieuvervuiling door de mens worden steeds duidelijker. Het is zonneklaar dat stilzitten geen optie is. Een radicale aanpak is nodig om milieuvervuiling en klimaatverandering tegen te gaan.

In het najaar van 2015 spraken bijna alle landen in de wereld met elkaar af om maatregelen te nemen tegen milieuvervuiling, met als doel de opwarming van de aarde drastisch te remmen. De opwarming moet worden beperkt tot maximaal 2 graden warmer dan voor de industrialisatie. Al tientallen jaren werd er in de VN gesproken over maatregelen, maar nooit eerder lukte het om zo concreet afspraken te maken. 'Dit klimaat-akkoord is een historische gebeurtenis', aldus hoogleraar Transitiekunde Jan Rotmans op Twitter. Dat er nu een akkoord is, zegt veel over de schaal van het vervuilingsprobleem en de ernst van de gevolgen. Twee jaar na dit unieke akkoord van Parijs (zie kader) is de aarde de eerste graad al voorbij en hoor je veel sceptische geluiden. Gaat het lukken om de opwarming van de aarde te remmen? Alleen met

een radicale verandering van ons economisch systeem kan de voorgenomen afname van milieuvervuiling worden gehaald.

HOE WARMT DE AARDE OP?

In de jaren 1960 en 1970 stelden onderzoekers vast dat de aarde aan het opwarmen is. Sindsdien is er veel onderzoek gedaan naar de oorzaken en effecten rondom dit fenomeen. Inmiddels is met zeer grote zekerheid vastgesteld dat de belangrijkste oorzaak van de opwarming de toename van het broeikas-effect is. Dit werkt als volgt. Dankzij de zon wordt de aarde voorzien van een enorme hoeveelheid straling. Een laag van verschillende gassen (de atmosfeer) houdt een deel van deze straling tegen, en laat een ander deel door. Zonder de atmosfeer zou veel schadelijke straling de aarde onleef-

baar maken. Wanneer een deel van de straling weer wordt teruggekaatst op aarde, bijvoorbeeld door het ijs op de Noordpool, houden de broeikasgassen in de atmosfeer weer veel straling tegen. Zonder deze gassen die een deel van de warmte vasthouden zou het hier een stuk kouder zijn. Broeikasgassen zijn dus van enorm belang voor de leefbaarheid op aarde.

Ten opzichte van een eeuw geleden is de samenstelling van de atmosfeer enorm veranderd. Het belangrijkste en inmiddels beruchtste broeikasgas is koolstofdioxide, oftewel CO₂. Gemeten in dpm ('deeltjes per miljoen'), is de hoeveelheid CO₂ in de afgelopen 50 jaar toegenomen van ongeveer 310 dpm naar 390 dpm (zie afbeelding pag. 4). Ook andere gassen, met een sterker broeikas-effect maar met een aanzienlijk kleiner volume, vergroten het broeikas-effect van de atmosfeer. Cfk, bekend van de hairspray en koelkasten, is inmiddels verboden om te produceren. Volgens de wetenschappers van het IPCC (zie kader) zijn de concentraties van

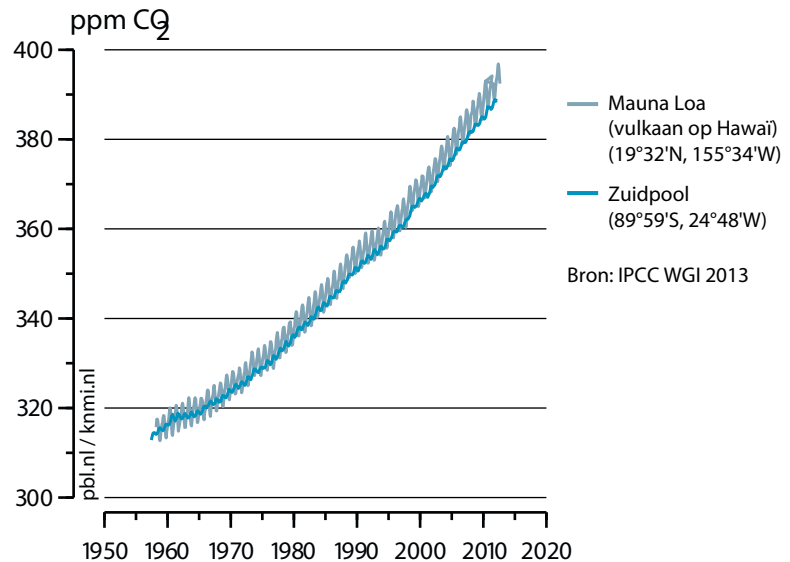
broeikasgassen als CO₂, methaan en lachgas hoger dan gedurende de laatste 800 duizend jaar.

KLIMAAT IS INGEWIKKELD

Op basis van laboratoriumonderzoek en vergelijkingen met atmosferen op andere planeten is er met grote zekerheid vastgesteld dat de toename van CO₂ zorgt voor een versterkt broeikaseffect. Dit betekent niet dat de temperatuur even snel stijgt als de 'dikte' van de broeikasgaslaag. Op aarde zijn er grote reacties op het verhoogde broeikaseffect, die de opwarming voorlopig remmen. Zo nemen oceanen in eerste instantie veel meer extra warmte op. Volgens het IPCC is 90 procent van de extra warmte die de aarde vast heeft gehouden tussen 1971 en 2010 opgenomen door de oceanen. Het oppervlaktewater van de oceanen neemt ook steeds meer CO₂ op, ongeveer 30 procent van het deel dat door de mens is uitgestoten. Dit werkt als een soort rem op de opwarming, maar heeft ook als gevolg dat het bovenste deel van het oceanewater verzuurt. Dit is een belangrijke reden voor het verdwijnen van het Groot Barrièrerif in Australië, met catastrofale gevolgen voor de biodiversiteit.

Op korte termijn zijn er bovendien grote variaties in het weer, die er ook toe leiden dat veel mensen wel eens twifelen aan de voorspellingen over de opwarming van de aarde. Zo is er het fenomeen El Niño (en de tegenhanger La Niña), waarbij de opwarming van de Grote Oceaan leidt tot grote variaties in het weer over de hele wereld. Ook zonneactiviteit zorgt voor aanzienlijke variatie. Tot slot zijn er allerlei onzekere natuurverschijnselen en mogelijke kantelmomenten. Zo kan een grote vulkaanuitbarsting het weer voor meerdere jaren veranderen. Kantelmomenten krijgen steeds meer aandacht van wetenschappers, omdat zij grote historische variaties kunnen verklaren. Een voorbeeld is het smelten van de Noordpool. Omdat ijs een groot deel van het zonlicht terugkaatst, en water juist veel warmte opneemt, is het smelten van de Noordpool een zichzelf versnellend proces. Dat er ook nog grote hoeveelheden methaan vrijkomen bij het smelten van de permafrost (de altijd bevroren grond onder de polen en in

Waargenomen indicatoren van veranderende koolstofcyclus
Kooldioxideconcentratie in atmosfeer

hooggebergten), kan ervoor zorgen dat het broeikaseffect alleen nog maar verder versterkt wordt.

WAT HOUDT HET VERDRAG VAN PARIJS IN?

In Parijs is afgesproken dat er in 2050 sprake moet zijn van een balans tussen de hoeveelheid uitstoot die de natuur kan opnemen en de hoeveelheid die er wordt uitgestoten. Dit zou ertoe moeten leiden dat de temperatuur op aarde niet meer stijgt dan 2 graden, al is het streven 1,5 graad. Om dit voor ontwikkelingslanden mogelijk te maken dragen rijke landen flink bij aan de kosten, namelijk 91 miljard euro per jaar. In Nederland is de SP een van de indieners van de Klimaatwet, waarin onder meer staat dat in 2030 de uitstoot met 45 procent omlaag moet zijn gegaan ten opzichte van 1990.

Aan Parijs gingen al veel grote verdragen vooraf. In 1992 werd in Rio de Janeiro afgesproken dat landen samen zouden gaan werken om de vervuiling door de uitstoot van broeikasgassen te verminderen, met als doel klimaatverandering tegen te gaan. In 1997 werd het Kyoto-protocol aangenomen, waarin werd afgesproken dat een groot aantal landen hun uitstoot zou verminderen. In 2009 werd in Kopenhagen het Kyoto-protocol bevestigd door alle deelnemende landen, zonder dat de afspraken overigens bindend werden verklaard.

WAT ZIJN DE GEVOLGEN?

Ondanks de remmende effecten is de gemiddelde temperatuur op aarde met een volle graad gestegen ten opzichte van de periode voor 1870. De gevolgen zijn nu al merkbaar en zullen alleen maar groter worden. Wel verschillen ze sterk per gebied. In Nederland zijn de gevolgen relatief beperkt. De winter wordt minder koud, de algemene temperatuur hoger, en het weer extremer. Naarmate de gemiddelde temperatuur verder stijgt, worden zomers droger en de andere jaargetijden juist natter. De kans op overstromingen neemt toe. Met projecten als 'Ruimte voor de Rivier' wordt geprobeerd om toekomstige overstromingsrampen te voorkomen. Dit wordt gedaan door de capaciteit van Nederlandse rivieren om hoog water in goede banen te leiden te vergroten. Bij steeds meer grote projecten wordt gekeken of ze bestendig zijn tegen de verwachte klimaatverandering. Rapporten over klimaatverandering tekenen overigens cynisch op dat het in Nederland best wel eens gunstig kan zijn voor het toerisme, omdat het beter weer wordt.

GROTE PROBLEMEN WERELDWIJD

De effecten in andere delen van de wereld zijn aanzienlijk groter, en vaak zeer schadelijk. Op veel plaatsen neemt de kans op woestijnvorming toe (zie afbeelding op pagina 15). Dit geldt voor Spanje, en voor grote delen van Afrika. Ook de vergrote kans op

een slechte oogst als gevolg van minder neerslag kan grote gevolgen hebben voor andere werelddelen. Voedselschaarste kan spanningen in gemeenschappen verder op scherp zetten. Zo zorgden de miljoenen Colombianen die in hun eigen land gevlucht zijn voor geweld, voor ontbossing van vruchtbare gebieden, in een poging voedsel en onderdak zeker te stellen. Ook is het ontstaan van de oorlog in Syrië beter te begrijpen als je weet dat er tussen 2007 en 2010 grote problemen waren met droogte. Verhoogde temperaturen en minder neerslag (10 procent minder dan in 1900) dreven boeren naar de grote steden, die al overbevolkt waren door de gevluchte Irakezen.

SOLIDARITEIT NODIG

De gevolgen van de opwarming van de aarde zijn met name gevaarlijk voor mensen in landen waar het welvaartsniveau al erg laag is. Grote delen van Afrika dreigen te maken te krijgen met verhoging van de temperatuur en een daling van de neerslag. Vergelijkbare veranderingen wachten India en andere delen van Azië. Juist omdat de welvaart hier al zo veel lager is dan in het noorden van de wereld, zal het enorm moeilijk zijn voor deze landen om een goed klimaatbeleid te voeren. Wanneer Europa, Rusland en Noord-Amerika dan ook nog eens relatief gunstige effecten ondervinden van klimaatverandering, wordt het een hele uitdaging om voldoende draagvlak te vinden voor solidariteit met de arme landen in het Zuiden. Om deze reden is het zo belangrijk dat in de afspraken die in Parijs zijn gemaakt, veel aandacht is voor solidariteitsmaatregelen. Er zijn honderden miljarden nodig om de vervuiling van de arme landen omlaag te brengen, die via industrialisatie juist proberen hun welvaartspeil omhoog te brengen. Ook voor het klimaatbeleid in Nederland is meer solidariteit nodig. Onlangs publiceerde Milieudefensie een onderzoek waaruit bleek dat klimaatbeleid vooral ten goede komt aan mensen met een hoog inkomen, terwijl de kosten voor mensen met een laag inkomen relatief hoog zijn. Dit ondermijnt het draagvlak voor klimaatbeleid.

WAT IS HET IPCC?

IPCC staat (in het Nederlands) voor Intergouvernementeel Panel voor Klimaatverandering. Onder de paraplu van de Verenigde Naties houdt deze groep zich al sinds 1988 bezig met onderzoek naar het klimaat. Zij doen dat onderzoek niet zelf, maar kijken juist naar al het wetenschappelijk onderzoek dat over het klimaat wordt gepubliceerd. Ongeveer elke vijf jaar brengen ze een integraal rapport uit. Het IPCC wordt alom gerespecteerd als autoriteit op het gebied van klimaatwetenschap, maar is ook negatief in het nieuws geweest. In 2009 ontstond een rel die als 'Climate Gate' de geschiedenis in zou gaan. Uit later onderzoek van onder meer Associated Press bleek dat er sprake was van 'verbluffende minachting' van klimaatsceptici. Wetenschappers van het IPCC zouden terughoudend zijn geweest bij het delen van data met klimaatsceptici. Tegelijkertijd werden beschuldigingen over het vervalsen van wetenschappelijke data volledig ontkracht.

DE MENS EN DE OPWARMING

Volgens het IPCC staat met meer dan 95 procent zekerheid vast dat de mens de belangrijkste veroorzaker is van de opwarming van de aarde. Het is de mens die door gebruik van fossiele brandstoffen, intensieve veeteelt en ontbossing de atmosfeer vervuult en het broeikas effect aanjaagt. Wereldwijde handel is enorm vervuilend, terwijl juist degenen die de vervuiling veroorzaken de klimaatkosten ontlopen. Het omzetten van bosgebieden in landbouwgrond maakt enorme hoeveelheden CO₂ vrij. Rijstvelden en veeteelt stoten enorme hoeveelheden methaan uit. Een groot deel van al deze vervuiling wordt veroorzaakt door een kleine groep. 90 bedrijven zijn verantwoordelijk voor driekwart van alle uitstoot. En de rijkste 10 procent van de consumenten zorgt voor 49 procent van de CO₂-vervuiling.

Niet iedereen is er echter van overtuigd dat de mens bijdraagt aan klimaatverandering. Zo interviewde Jan Marijnissen in 2013 voor *De Tribune* de geoloog Salomon Kroonenberg, die aangaf dat de uitstoot van CO₂ niet de oorzaak is van de opwarming van de aarde. Meer recent

maakte de filmmaker Marijn Poels een documentaire over de taboesfeer rondom dit onderwerp. Hij ziet grote gevaren in het negeren van dissidente geluiden voor het vinden van de waarheid over de rol van de mens in klimaatverandering.

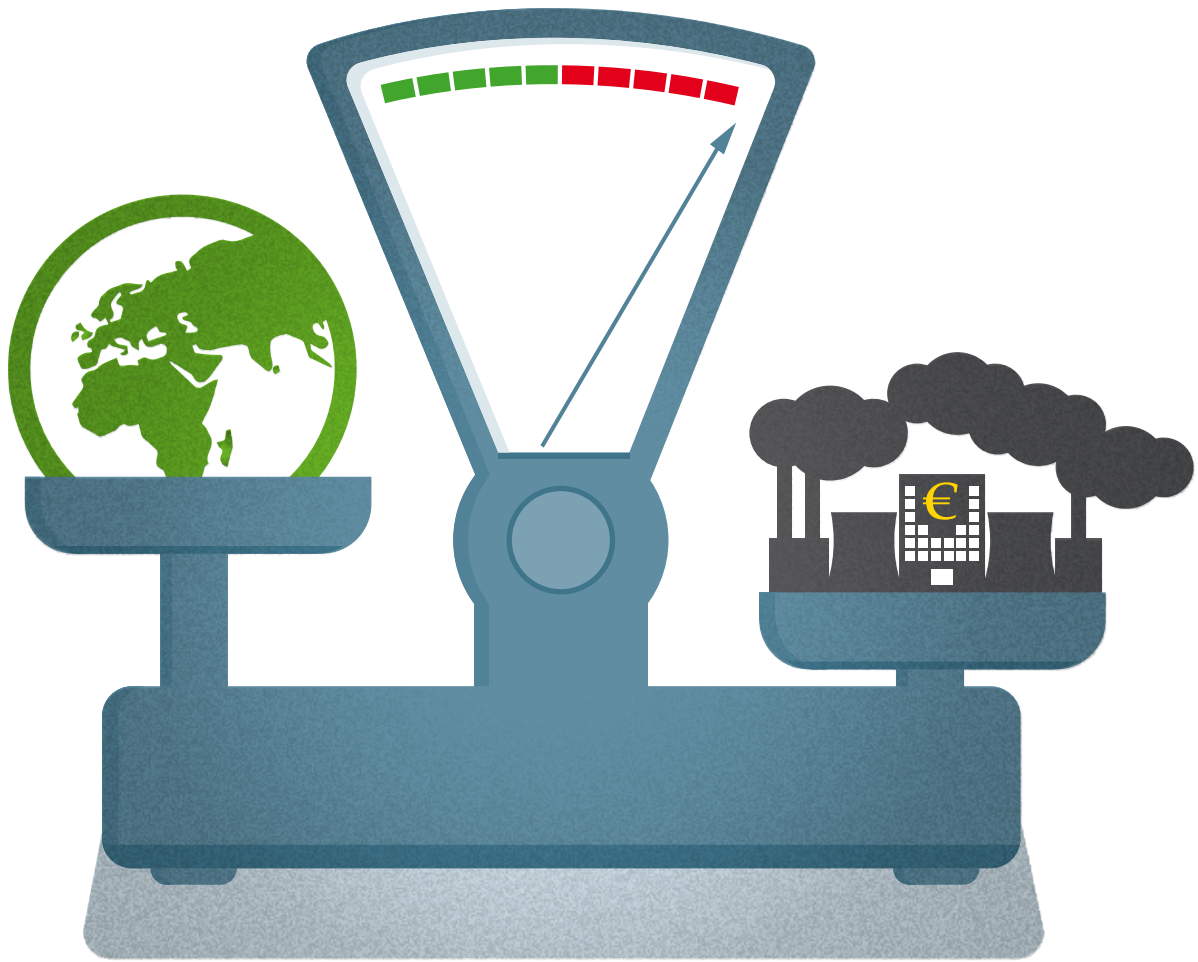
Maar feit is dat alternatieve theorieën, bijvoorbeeld rondom ijstijden en zonneactiviteit (voor zover bewezen) al deel uitmaken van de analyse van het IPCC. Niet voor niets schreef oud-Tweede Kamerlid Paulus Jansen in 2011 in *Spanning* dat klimaatsceptici op onderdelen van hun kritiek gelijk zouden kunnen krijgen. Het ecosysteem op aarde is immers complex en veel aspecten moesten nog verder worden onderzocht. Destijds pleitte de SP voor een *no-regret*-beleid, waarbij maatregelen werden uitgevoerd die sowieso gunstig waren, bijvoorbeeld omdat ze naast minder uitstoot ook de energierekening verlagen. Nu is duidelijk dat veel grotere verandering nodig is.

GEEN TIJD MEER

Recente ontwikkelingen maken die verandering wel moeilijker. De Amerikaanse president Donald Trump kan elk moment laten weten dat de VS zich gaat terugtrekken uit het klimaatverdrag van Parijs, en zal er de komende tijd ook geen extra inspanning voor verrichten. En dus kan het zomaar gebeuren dat de VS wordt toegevoegd aan het korte lijstje landen dat niet meedoet met het akkoord van Parijs. Door een gebrek aan solidariteit met de rest van de wereld en aan verantwoordelijkheidsgevoel voor de vervuiling van de afgelopen decennia wordt de rekening doorgeschoven. Boren op de Noordpool, eerst verboden door president Obama, lijkt toch weer te worden toegestaan onder Trump. De pijpleiding door natuurreservaat Standing Rock is er ondanks felle protesten wel gekomen en het eerste lek is nu al gerapporteerd. Deze ontwikkelingen zijn zorgwekkend, want eigenlijk is er geen tijd meer te verliezen.

Meer lezen over klimaatverandering?

- KNMI (2015) *Klimaatverandering: samenvatting van het vijfde IPCC-assessment*.
- Pier Vellinga (2011) *Hoezo klimaatverandering? Feiten, fabels en open vragen*.

KAPITAAL VERSUS KLIMAAT

Tekst: Eduard van Scheltinga Illustratie: Robert de Klerk

‘Waarom is het toch makkelijker voor ons om het einde van de wereld voor te stellen, dan een kleine wijziging in de economische orde?’ Zo vraagt filosoof Slavoj Žižek zich af. Alle pogingen klimaatverandering tegen te gaan, lopen voortdurend vast op een veto van kapitalistische belangen. Het vergt van ons verbeelding over een betere toekomst, waarin we strijden voor een wereld waarin niet accumulatie van kapitaal, maar mens en milieu centraal staan.

KAPITALISME EN UITBUITING VAN MILIEU

CO₂-vervuiling is de belangrijkste oorzaak van klimaatverandering. ‘Van alle door de mens uitgestoten broeikasgassen levert de stijging van het CO₂-gehalte in de atmosfeer de grootste bijdrage’, schrijven het Planbureau voor de Leefomgeving en het KNMI in de publicatie *Klimaatverandering*. De afgelopen 25 jaar is er door landen weliswaar onderhandeld over het terugdringen van de CO₂-uitstoot, maar zonder succes. De uitstoot is immers sinds 1992 met 57 procent gestegen. We moeten ons daarom niet zozeer richten op de broeikasgassen, maar vooral op het economisch systeem dat de uitstoot van deze gassen veroorzaakt. CO₂-vervuiling is te vergelijken met de uitbuiting van arbeid in de

kapitalistische productiewijze, zoals door Karl Marx beschreven is in *Das Kapital*. Met uitbuiting van arbeid bedoelde hij dat werkers minder betaald krijgen dan hun arbeidsvermogen waard is. Daardoor groeit het kapitaal.

Zoals het kapitalisme met zich meebrengt dat werkers die een bedrijf niet genoeg winst opleveren op straat worden gezet, zo brengt het ook met zich mee dat stoffen die voor een bedrijf niet rendabel zijn worden gedumpt. Het is nog niet eens zo lang geleden dat fabrieken zoveel giftige stoffen in het water loosden dat er op veel plekken niet kon worden gezwommen. Dankzij toenemend maatschappelijk verzet vanaf de jaren 1970 tegen dumping, kwamen er strengere milieuwetten. Daardoor kun

je inmiddels weer in de grachten van een aantal steden zwemmen. Desondanks is er nog steeds sprake van uitbuiting van onze leefomgeving door dumping van onrendabele stoffen. Het voormalige DuPont, tegenwoordig Chemours, vergiftigt al jaren werkers en omwonenden door het lozen van de giftige stoffen C8 en meer recent GenX. Met medeweten van de bedrijfsleiding, blijkt uit onderzoek van *het Algemeen Dagblad*.

Voor CO₂ geldt hetzelfde. Deze stof draagt niet bij aan de winsten van bedrijven en wordt daarom op grote schaal in ons milieu gedumpt, met klimaatverandering tot gevolg. Het klimaatprobleem is daarom niet los te zien van het economisch stelsel dat het veroorzaakt. CO₂-vervuiling op grote schaal is toegestaan en is lucratief. Dat is de kern van het probleem. Het is een dubbele uitbuiting van werkers: zij krijgen én te weinig betaald voor hun arbeid én hun leefomgeving wordt vervuild.

DE ROL VAN INDUSTRIE

Wereldwijd zijn 90 bedrijven verantwoordelijk voor tweederde van de totale CO₂-vervuiling, blijkt uit onderzoek van Richard Heede. Shell staat in dit onderzoek op de vijfde plek in de lijst met de grootste CO₂-vervuilers wereldwijd. Heede berekende voor welke uitstoot fossiele energiebedrijven verantwoordelijk zijn. *De Groene Amsterdammer* onderzocht onlangs de Nederlandse situatie. Daaruit komt naar voren dat de vestigingen van slechts 132 bedrijven een kwart van de Nederlandse CO₂-vervuiling uitstoten. Met Shell als onbetwiste nummer een. Ook blijkt dat de Nederlandse industrie nog net zoveel uitstoot als 10 jaar geleden. Willen we de CO₂-vervuiling daadwerkelijk verminderen, dan moeten we op zijn minst de uitstoot van de grote vervuilers stoppen. Deze bedrijven hebben echter andere belangen.

Hoewel werkers in de 20e eeuw aanzienlijke macht hadden opgebouwd door zich te organiseren, heerst sinds de opkomst van het neoliberalisme in de jaren 1980 het belang van aandeelhouders in beursgenoteerde bedrijven. Daarmee staat winstmaximalisatie centraal.

Naomi Klein beschrijft in *This Changes Everything. Capitalism vs The Climate* hoe je dat in de praktijk van een fossiele reus terugziet. Ze schrijft dat Shell in 2009 aankondigde dat het minder bewezen reserves had dan het bedrijf op dat moment in productie had. Er ontstond vervolgens onrust bij aandeelhouders. Diezelfde dag nog werden de investeringen in wind- en zonne-energie gestopt en de investeringen in schaliegas, diepzee-olie en teerzanden opgeschroefd. Zo lukte het Shell om in dat jaar de bewezen reserves met het equivalent van 3,4 miljoen olievaten te laten groeien. Dat is bijna een verdrievoudiging van de productie in 2009. Net zoals de bewezen oliereserves van het bedrijf toenamen, zo steeg ook de aandelenkoers.

Een oliebedrijf moet bewezen oliereserves hebben om kapitaal van aandeelhouders te krijgen. De grote olie- en gasbedrijven zullen dus continu op zoek moeten naar nieuwe reserves, omdat anders hun waarde daalt. Dat zoeken is op zichzelf weer een investering en daarmee ontstaat de noodzaak voor het oliebedrijf om de gevonden olie- en gasvelden uiteindelijk ook weer te ontginnen. 'Het moet doorhollen om op zijn plek te kunnen blijven', noemt Naomi Klein dit treffend.

Je ziet het ook terug in de uitgaven van fossiele energiebedrijven. Journalist Jelmer Mommers van *De Correspondent* onderzocht de uitgaven van Shell om te achterhalen welk deel het bedrijf uitgeeft aan schone energie. In 2016 besteedde Shell \$200 miljoen aan de ontwikkeling van nieuwe energietechnologieën. Dat is nog geen 1 procent van het totale budget van \$270 miljard. Het is een uitgavenpatroon dat vergelijkbaar is met dat van een andere fossiele reus, ExxonMobil.

Volgens onderzoek van *The Carbon Tracker Initiative* uit 2011 blijkt dat zo'n 80 procent van de koolstof in de grond moet blijven om onder de 2 graden opwarming van de aarde te blijven. Wordt het klimaatakkoord van Parijs gehandhaafd, dan wordt een groot deel van de bewezen olie- en gasreserves in de nabije toekomst waardeloos. Terwijl de totale koolstofvoorraad volgens Naomi Klein maar liefst \$27 biljoen vertegenwoordigt. Ze concludeert daarover: 'De getallen betekenen [...] dat wat we zouden moeten doen – stoppen met graven – precies is wat deze bedrijven zelfs niet kunnen overwegen, omdat ze daarmee de aanzet geven tot hun eigen ondergang.'

Naleven van het klimaatakkoord van Parijs heeft voor fossiele energiebedrijven dus een grote impact. Jan Rotmans voorspelt in de eerder genoemde uitgave van *De Groene Amsterdammer* dan ook een aanstaand 'slachtoffer' in de fossiele industrie en dat het Rotterdamse Botlekgebied een 'mausoleum van de fossiele industrie' zal worden. De rol van de fossiele industrie in de CO₂-vervuiling is groot en fossiele bedrijven zullen niet vanzelf bakzeil halen. Willen we het klimaatprobleem oplossen, dan is agitatie tegen de macht van het kapitaal nodig.

OPIUM VOOR HET VOLK

Op verschillende manieren worden de mechanismen van uitbuiting – ook die van ons milieu – ideologisch verdoezeld. Een voorbeeld is ecologisme, wat Slavoj Žižek in de documentaire *Examined Life* 'het nieuwe opium voor het volk' noemt. Hij stelt dat het een bijna religieus geloof is in een per definitie goede balans van de natuur, die de hoogmoedige en zondige mens zou hebben verstoord met wetenschap en techniek. Ecologen stellen het 'in harmonie met de natuur leven' als ideaal. Je hebt daarbij de individuele keuze, en moet die natuurlijk ook maken, om niet te vervuilen. Als iedereen deze keuze maakt, dan verandert de wereld vanzelf. Bedrijven spelen hierop in door hun producten als duurzaam aan te prijzen. Zo helpen zij je met een leven in harmonie met de natuur. Je hoeft alleen maar hun producten te kopen.

Maar de natuur is niet per definitie goed en er is geen vaststaande balans. De natuur is continu in beweging en kan voor catastrofes zorgen. Denk maar aan ziektes en natuurrampen. En met een individuele, ethische keuze veranderen de 90 grootste vervuilers echt niet zomaar. Ecologisme is een ideologische afleiding van de ongelijke machtsverhoudingen tussen klassen. Het zorgt ervoor dat grote vervuilers hun gang kunnen gaan.

Een ander voorbeeld is CO₂-compensatie. Je hebt vast weleens bij het boeken van een reis de optie zien staan om de CO₂-uitstoot van je reis te compenseren. De compensatie gebeurt volgens Naomi Klein in veel gevallen niet door hier nieuwe bossen aan te planten, maar door bestaande bossen aan de andere kant van de wereld aan te merken als compensatiebos. De inheemse bevolking wordt dan uit haar leefgebied verdreven en vervolgens komt er een hek omheen. Zo wordt onder het mom van duurzaamheid land onteigend en gaat de CO₂-vervuiling gewoon door.

CO₂-compensatie is een onderdeel van het CO₂-handelssysteem dat onder andere door kapitalisme-vriendelijke milieuorganisaties werd gesteund. Het idee daarbij is dat een markt voor vervuiling bedrijven zou aansporen om minder CO₂ uit te stoten. Met hun omvangrijke lobby hebben fossiele energiebedrijven het stelsel naar hun hand kunnen zetten. Tussen 2005 en 2010 werd de markt voor emissierechten door de Wereldbank geschat op zo'n \$500 miljard, aldus Naomi Klein. Uit onderzoek uit 2016 van CE Delft blijkt dat vervuilende bedrijven aan de Europese variant van het handelssysteem (ETS) miljarden hebben verdiend. Ondertussen verandert er niets aan de CO₂-vervuiling.

Marx schreef: 'Mensen oproepen om de illusies over hun situatie op te geven, is hen oproepen om de situatie op te geven die illusies nodig heeft.' Klimaatproblemen zijn lang genoeg overgelaten aan de illusies van individuele, ethische keuzes en marktmechanismen. We hebben de economische oorzaken van vervuiling te veranderen.

OBSTRUCTIE DOOR KAPITAAL

Het is niet alleen dat de fossiele industrie op dezelfde voet doorgaat, er is ook sprake van obstructie van klimaatbeleid. Fossiele brandstofbedrijven verwierven bijvoorbeeld dominante posities in belangrijke belangenorganisaties voor hernieuwbare energie. Ze lieten deze organisaties vervolgens zeggen dat gas een minder vervuilende brandstof is. Op deze manier werden de energiedoelen beïnvloed die de EU voor 2030 stelde. Een insider verwoordde het in *The Guardian* (2015) als volgt: 'Als je ze niet kunt verslaan, voeg je dan bij hen. En als je er onderdeel van bent, verdraag ze dan zo dat je kunt overleven in de markt.'

Landen vertragen ook onderling elkaars klimaatbeleid. Naomi Klein haalt een tegelijkertijd inspirerend en wrang voorbeeld aan uit Canada. In Ontario, een provincie in Canada, beschrijft ze een tanende industrie die lange tijd vooral bestond uit drie grote Amerikaanse autofabrikanten. Om de lokale industrie nieuw, groen leven in te blazen, werd een ambitieus energieprogramma opgetuigd. Energiebedrijven konden hoge, gegarandeerde inkooprijzen krijgen, op voorwaarde dat ze gebruik maakten van lokale producten en arbeidsvermogen. Met succes. Door beleid van de provincie werd vooruitgang afgedwongen en dat leverde veel banen op. In 2012 was Ontario de grootste producent van zonne-energie in Canada en in 2014 waren er naar schatting al 31.000 banen gecreëerd. Totdat Japan en de Europese Unie het programma aanklaagden bij de Wereldhandelsorganisatie. Deze sprak zich uit tegen Canada. De eis voor het gebruik van lokale producten zou onrechtmatig zijn, want discriminerend voor producten die ergens anders zijn gemaakt. Daarmee verdween de eis, waardoor de inves-

teringen terugliepen. Bestaande fabrieken sloten en er werden geen nieuwe geopend.

Waar landen via de Wereldhandelsorganisatie elkaar kunnen aanklagen, stellen investeerdersrechtenverdragen, zoals TTIP en CETA, grote bedrijven in staat om landen voor de rechter te slepen. Onderdeel van deze verdragen is namelijk ISDS. Dat werkt als volgt. Stel dat we democratisch besluiten dat Shell en ExxonMobil geen gas meer uit de Groninger gasbel mogen halen. Dan kunnen zij op grond van ISDS de winst die ze daardoor in de toekomst niet maken, verhalen op de samenleving. Zo worden democratische besluiten wel erg duur.

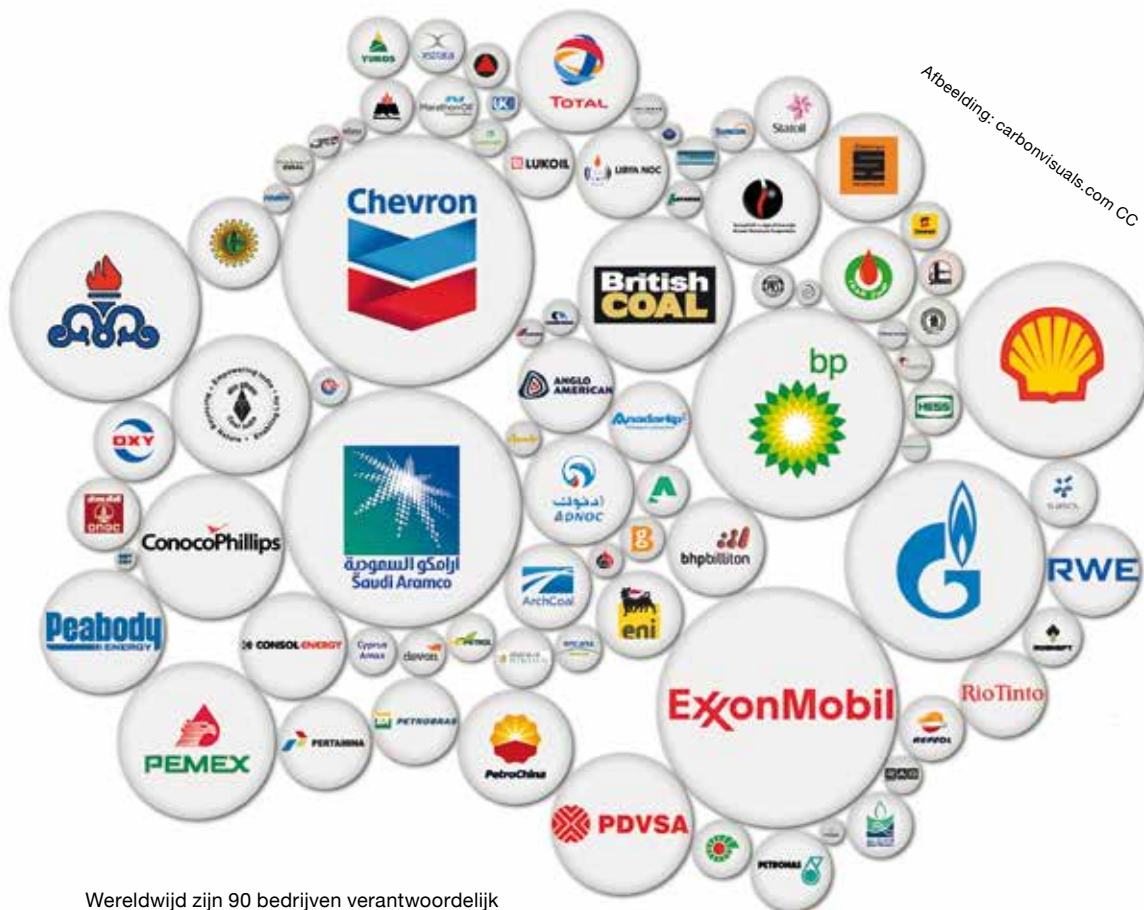
Met het verdedigen van de rechten van investeerders wordt de vrijheid van kapitaal gegarandeerd in plaats van het belang van ons allemaal. Met deze voorbeelden wordt de rol van kapitaal versterkt, terwijl democratisch handelen om klimaatproblemen op te lossen wordt beperkt.

VOORUITGANG DOOR AGITATIE TEGEN KAPITAAL

CO₂-vervuiling is in de fossiele industrie onderdeel van een goed rendement op kapitaal. Tegelijkertijd is het een dubbele uitbuiting van werkers. Ze krijgen minder loon dan hun arbeidsvermogen waard is en hun leefomgeving wordt vervuild met klimaatverandering tot gevolg. Willen we het klimaatprobleem aanpakken, dan moeten we de invloed van kapitaal ter discussie stellen.

Voor een andere economie zijn namelijk andere investeringen nodig. Met democratische invloed op kapitaal kunnen we die besluiten nemen. Op weg daarnaartoe stelt de SP voor om een Nationale Investeringsbank op te richten. Verder helpt het SP-voorstel voor een werkersvergadering in grote bedrijven met dezelfde invloed als de aandeelhoudersvergadering, om andere investeringen mogelijk te maken.

Maar nu al kunnen we een groene industriepolitiek voeren. Er is namelijk veel werk te doen. We moeten alleen nog besluiten dat het werk is. Huizen verduurzamen, het

Afbeelding: carbonvisuals.com CC

Wereldwijd zijn 90 bedrijven verantwoordelijk voor tweederde van de totale CO₂-vervuiling.

bouwen van zonnepanelen, windmolens en accu's. Met een groene industriepolitiek zorgen we voor werk en welvaart, voordat de fossiele industrie verdwijnt. Een Nederlandse werker heeft er immers niets aan als de kolencentrale waar hij werkt sluit en daar een baan in een Chinese zonnepanelenfabriek voor terugkomt.

De vooruitgang hoeft niet ver weg te zijn. Iedereen in staat stellen om zonnepanelen op het dak te hebben, betekent bijvoorbeeld onmiddellijk een lagere energierekening. De organisatie Natuur & Milieu rekende uit dat er op Nederlandse daken nog plek is voor 145 miljoen zonnepanelen. Ze stelt dat met zonnepanelen de energierekeningen van huishoudens met in totaal zo'n €6 miljard kunnen worden vermindert. Door huurders van onderop te organiseren om woningcorporaties zonnepanelen te laten plaatsen,

dwingen we schone energie en een lagere energierekening af.

In Hamburg is succesvol van onderop georganiseerd om het kapitalisme uit de energiesector te krijgen. Per referendum is afgedwongen dat de gemeente de energieopwekking in handen neemt. *Rekommunalisierung* noemen ze dat. Ook Switched On London organiseert mensen om een gemeentelijk energiebedrijf af te dwingen. Ze eist daarbij schone en goedkopere energie om tegelijkertijd vervuiling en armoede te stoppen. Het klimaatprobleem oplossen leidt zo tot een vooruitgang van onze samenleving.

Bronnen:

- CE Delft (2016) *Calculation of additional profits of sectors and firms from the EU ETS 2008-2015* sp.nl/Z3w
- *De Groene Amsterdammer* (2017) 'Gokken met de wereld' sp.nl/Z3i
- Richard Heede (2013) 'Tracing anthropogenic carbon dioxide and methane emissions to fossil fuel and cement producers, 1854-2010'. In: *Climate Change* sp.nl/Z35
- Naomi Klein (2014) *This Changes Everything. Capitalism vs. The Climate.*
- PBL en KNMI (2015) *Klimaatverandering*
- *The Guardian* (2015) 'Fossil fuel firms accused of renewable lobby takeover to push gas' sp.nl/Z3S

JELMER MOMMERS

‘SHELL WEET VAN GEVAREN KLIMAATVERANDERING, MAAR WERKT KLIMAATBELEID TEGEN’

Tekst: Tijmen Lucie

Begin jaren negentig informeerde Shell mensen wereldwijd over de gevaren van klimaatverandering. Tegelijkertijd lobbyde het bedrijf actief tegen ‘onverstandig’ klimaatbeleid. Spanning sprak met journalist Jelmer Mommers die voor De Correspondent langdurig onderzoek deed naar Shell en vroeg hem naar zijn bevindingen.

› **Ruim een jaar geleden ben je begonnen met een langlopend onderzoek naar Shell. Wat was daar de aanleiding voor en hoe heb je het aangepakt?**

‘Ik was erg benieuwd hoe de macht van een bedrijf als Shell precies werkt. Wat kan het wel en wat niet? In hoeverre is Shell in staat om het systeem waar het zelf deel van uitmaakt te veranderen?’

Om antwoorden te krijgen op mijn vragen heb ik een oproep gedaan aan Shell-medewerkers om te gaan praten. Anoniem konden ze mij vertellen hoe zij omgaan met de kritiek op Shell, wat zij zelf van hun bedrijf vinden, wat zij willen en wat hun mogelijkheden zijn. Shell heeft het onderzoek op geen enkele manier tegengewerkt. Wel bekoelde de relatie toen ik stukken ging publiceren die het bedrijf niet leuk vond. Vanaf dat moment probeerde de pr-afdeling me het idee te geven dat ik hun standpunt ‘verkeerd begrepen’ had, dat ik informatie had gemist.’

› **Welke inzichten hebben Shell-medewerkers jou gegeven?**

‘Zij vinden dezelfde kwesties moeilijk als ieder ander en hebben geen andere moraal dan mensen die kritiek op hen leveren. Ze delen dezelfde ideeën over wat er moet gebeuren. Ze

nemen vaak ook het klimaatprobleem serieus. Alleen hebben zij zich met behulp van Shell een verhaal eigen gemaakt over welke dingen wel of niet veranderd kunnen worden in de wereld en over wat wel of niet hun verantwoordelijkheid is. Je kunt zeggen dat cognitieve dissonantie een symptoom is van werken bij Shell. Je gaat vanzelf argumenten gebruiken die rechtvaardigen wat je doet, omdat je anders je gedrag zou moeten aanpassen. Dat kan niet, want je hebt een baan en een hypotheek.’

› **Kun je een voorbeeld geven van een standaardargument dat door Shell-medewerkers wordt gebruikt?**

‘Een interessant argument dat ik hoorde van een medewerker is dat de markt alles bepaalt. Iedereen wil een auto, daarom groeit de energievraag en daaraan voldoet Shell. Shell zelf is eigenlijk machteloos. Bovendien wordt het bedrijf bestuurd door aandeelhouders die zoveel mogelijk winst willen maken. Daarnaast is Shell ook nog eens een olie- en gasbedrijf, dus waarom zou het zich met duurzame energie bezighouden. Als er iets moet veranderen, dan moet de overheid daarvoor zorgen. Dat is het standaardargument. Maar in de praktijk zie je andere dingen gebeuren. Want als overheden inderdaad iets willen veranderen, zijn veel voorgenomen maatregelen ineens ‘onverstandig’. Bijvoorbeeld omdat ze die heilige marktwerking ‘verstoren’. Er is een extreem geloof in de eigen intelligentie en in de rationaliteit van de markt. Als je volledig binnen het systeem zit en je aannames niet uitdaagt, dan hoef je nooit ingewikkelde argumenten te verzinnen om je gedrag te rechtvaardigen. Dan ben je normaal.’

› **Uit jouw onderzoek is naar voren gekomen dat Shell al dertig jaar op de hoogte is van de gevaren van klimaatverandering en dat Shell het publiek**

daar in de jaren negentig ook voor gewaarschuwd heeft middels de klimaatfilm Climate of Concern uit 1991 die door jou boven tafel is gehaald. Hoe verklaar je deze strategie?

‘Shell is een verantwoordelijk bedrijf in de zin dat het altijd een rol wil spelen in het publieke debat. Enerzijds om goodwill te kweken, anderzijds door verantwoordelijkheid te nemen naar het publiek toe. Deze specifieke film is gemaakt door mensen die vonden dat de film-unit een rol kon spelen in het veranderen van de samenleving. Zij waren activistisch. Het was ook de tijd waarin klimaatverandering op de politieke agenda kwam te staan. Later werd het voor de fossiele industrie steeds duidelijker wat het voor haar bedrijfsvoering zou betekenen als het klimaatprobleem echt zou worden aangepakt. Veel fossiele bedrijven zijn toen op hun schreden teruggekeerd. In de VS is in de jaren negentig onder aanvoering van ExxonMobil een heel heftige lobby gevoerd tegen de klimaatwetenschap. Dat is een bewuste poging geweest om het eerste klimaatakkoord van Kyoto (1997) zwak te maken, zodat er niet te veel winst hoefde te worden ingeleverd. De argumenten die toen zijn gefabriceerd, kom je nog steeds tegen.’

› **Heeft Shell ooit een overgang naar duurzame energie overwogen?**

‘Ja, eind jaren negentig werd de bedrijfstak Shell International Renewables opgezet. Maar dat werd om verschillende redenen geen succes. Sommige concurrenten waren beter, duurzame energie bleek veel minder winstgevend dan olie en gas en het was nog te vroeg. De vraag naar zonnepanelen was bijvoorbeeld nog beperkt. Daarbij was Shell in 2004 in de problemen gekomen met het reserveschandaal. Het bedrijf bleek meer energiereserves in de boeken te

hebben staan dan het daadwerkelijk had. Daarna kwam er heel veel druk van aandeelhouders om de boel op orde te krijgen. Toen heeft Shell weer prioriteit gegeven aan olie en gas en veel duurzame projecten afgestoten.'

› **Hoe komt het nu dat Shell enerzijds weet heeft van de gevaren van klimaatverandering, maar anderzijds klimaatbeleid actief tegenwerkt?**

'Ieder bedrijf, dus ook Shell, wil op de hoogte zijn van de ontwikkelingen in de samenleving of de wetenschap, die mogelijk een bedreiging vormen voor het eigen werk of implicaties kunnen hebben voor wat je in de toekomst gaat doen. Je kunt met zekerheid stellen dat de top van het bedrijf wist van de gevaren van klimaatverandering, maar desondanks lobbyde Shell tegen klimaatbeleid. Dat gebeurde aanvankelijk vooral in de VS. Daar besloten de fossiele energiebedrijven, waaronder Shell Oil, gezamenlijk alles op alles te zetten om te voorkomen dat het klimaatprobleem hun bedrijf zou beschadigen.

In Europa werkt de lobby van Shell veel subtieler. Daar heeft het bedrijf nooit het klimaatprobleem ontkend en gaat het tot op zekere hoogte mee in de aannames van de politiek over de aanpak van klimaatverandering. Maar dan wel binnen de grenzen die Shell stelt. De aanpak van kolen is prima, want deze zijn het meest vervuilend, maar de aanpak van olie en gas is volgens Shell niet verstandig. Meteen in het eerste document van het bedrijf over klimaatverandering staat al welke prikkels de markt te veel zouden beperken in haar functioneren. Daar geloven ze ook heilig in. Als iemand

iets doet wat daarmee in tegenspraak is, zullen ze alles doen om diegene te bekritisieren.

› **Kun je uitleggen hoe de lobby van Shell tegen klimaatbeleid werkt?**

'Op verschillende manieren. Een van de belangrijkste is vasthouden aan dogma's over hoe de markt moet functioneren. Dit verhaal de hele tijd herhalen is een belangrijke factor in het wel of niet mogelijk maken van overheidsingrijpen. Als jij als bedrijf van mening bent dat er een natuurlijke markt is die nu eenmaal zo werkt en die moet worden beschermd en de politiek is het met jou eens, dan zit je redelijk veilig.

Ook is Shell lid van brancheverenigingen die bepaalde belangen verdedigen. Zo heb je de branchevereniging van de chemische industrie die zowel op nationaal als op Europees niveau

stevig lobbyt tegen allerlei maatregelen die de kosten van producten zouden kunnen opvoeren, zoals een CO₂-belasting. Zij stelt dat concurrenten in China deze kosten ook niet hebben, dus als deze maatregelen doorgaan dan zullen er banen verdwijnen. Voor dat soort argumenten zijn politici erg gevoelig.'

› **Doet Shell ook aan wetenschapsbeïnvloeding?**

'Er is pas een onderzoek verschenen naar de relaties tussen de Erasmus Universiteit en de fossiele industrie. Daaruit blijkt dat de universiteit tot op het hoogste niveau een overeenkomst heeft gesloten met Shell over wat de doelen moeten zijn van het onderwijs. Daarin wordt afgesproken dat Shell inspraak krijgt in het curriculum van bepaalde studies. Dat wijst er dus op dat Shell invloed heeft op de ideeën die studenten aangereikt krijgen tijdens hun studie.'

› **Conclusie?**

'Ik denk dat het heel belangrijk is om te problematiseren dat een bedrijf dat al dertig jaar kennis heeft van een probleem, nog steeds investeringsbeslissingen neemt die dat probleem erger maken. En ze hebben mooie verhalen over hoe innovatief ze zijn, maar die maken ze helemaal niet waar. Ze hebben wel geïnnoveerd, maar dat heeft niet geleid tot een techniek of strategie die het energiesysteem transformeert. En dat is wel nodig.'

Foto: Bas Losekoot / De Correspondent©

Jelmer Mommers (1987) is sinds mei 2015 correspondent Klimaat & Energie bij decorrespondent.nl. Hij werkte eerder als onderzoeker voor De Groene Amsterdammer, platform Investico en De Gids.

DONALD POLS

'KLIMAATBELEID ZAL RECHTVAARDIG ZIJN, OF ZAL NIET ZIJN'

Tekst: Bart Linssen Foto: Milieudefensie / Marten van Dijk©

Onlangs publiceerde Milieudefensie een rapport over de kosten en baten van het klimaatbeleid. Hieruit blijkt duidelijk dat het huidige klimaatbeleid wordt gevoerd over de hoofden van de burgers heen, zonder veel oog voor hun belang. De manier waarop momenteel aan een duurzame economie wordt gewerkt, vergroot bestaande onrechtvaardige verhoudingen. Dit ondermijnt het draagvlak en dus de kans van slagen. Alleen als je mensen centraal stelt en actief rechtvaardigheid nastreeft, kan klimaatbeleid succesvol worden. Spanning sprak met Donald Pols, directeur van Milieudefensie.

› **Waarom besloot Milieudefensie opdracht te geven voor een onderzoek naar de rechtvaardigheid en de inkomenseffecten van het klimaatbeleid?**

'Klimaatverandering en klimaatbeleid hebben grote impact op sociaaleconomische verhoudingen, en op het dagelijks leven van burgers. Het is voor Milieudefensie dan ook volkomen logisch dat het rechtvaardigheid als een van de kerndoelen heeft. Toch zijn de verbanden voor lang niet iedereen even duidelijk, en daardoor dreigen fouten uit het verleden te worden herhaald. Funest voor de kans van slagen, maar ook voor de positie van ongelooflijk veel mensen.'

› **Wat is het gevaar van klimaatbeleid dat geen oog heeft voor gewone mensen?**

'Hoe het klimaatbeleid ingrijpt in het dagelijks leven van burgers is momenteel amper deel van de discussie. Te vaak gaat het over percentages en gehalten die moeten worden teruggedrongen, rapporten en doelstellingen, en effecten op macro-economische schaal. Maar wat betekenen maatregelen voor iemand met een klein inkomen, in een al wat oudere woning met een ongunstig energie-label? Die geen volle spaarrekening heeft en niet even flink kan investeren in isolatie en nieuwe installaties, of een schonere auto? Die in de winkel op de kleintjes moet letten, maar het aan alle kanten ingewreven krijgt dat het kopen van goedkoop vlees of goedkope zuivel eigenlijk slecht is? En als jouw 'grijze' (milieuvervuilende, red.) baan bij Hoogovens misschien

verdwijnt, wat kun je dan met de belofte dat de vergroening nieuwe hightech banen oplevert in innovatieve sectoren?'

› **Hoe pakt het klimaatbeleid voor hen uit?**

'Voor teveel mensen heeft het huidige klimaatbeleid meer weg van een extra probleem dan van een oplossing. De belangrijkste veroorzaker van de huidige klimaatverandering en de slechte luchtkwaliteit is vervuiling door het bedrijfsleven. Denk aan CO₂ door kolencentrales, uitstoot van fijnstof door de bio-industrie en commercieel verkeer. Toch wordt de rekening hiervoor vooral bij de burgers gelegd, en niet bij het bedrijfsleven. Burgers zijn een groter deel van hun inkomen kwijt dan bedrijven. Ook deze onrechtvaardigheid ondermijnt het draagvlak voor het huidige klimaatbeleid. De burger denkt terecht: een ander maakt de zoi, maar ik mag er voor opdraaien. Er gaat dus iets fundamenteel mis. De politiek organiseert momenteel de weerstand tegen haar eigen plannen, en dit ondermijnt de kans van slagen om tot een wezenlijke verandering te komen.'

› **Waarom wordt er zo weinig gesproken over wie het klimaatbeleid moet betalen?**

'Wie de rekening moet betalen blijft buiten beeld zolang de discussies over het klimaatbeleid blijven hangen in abstracties. Het debat moet relevant worden gemaakt voor de bevolking. Iedereen moet mee kunnen doen, niemand moet gedwongen aan de

kant komen te staan. Dit betekent dat de milieubeweging en progressieve partijen ook kritischer moeten kijken naar hun eigen goedklinkende slogans. Het vervangen van grijze banen door groene banen klinkt ideaal, maar de praktische uitwerking van het huidige beleid is dat we technologie importeren, en werkgelegenheid exporteren. De nieuwe banen komen meestal niet bij de verliezers van de oude banen terecht. Als iemand een baan in een kolencentrale in de Eemshaven verliest, en er komt een baan in een zonnepanelenfabriek in China voor terug, hoe ga je de Nederlandse arbeider dan vertellen dat dit goed is? Kan je dan nog enthousiasme voor dit 'groene' beleid verwachten? Daarom moet het beleid zo worden vormgegeven dat er nieuwe banen in Nederland terechtkomen.'

› **Welke concrete maatregelen stelt Milieudefensie voor?**

'Stimuleer de ontwikkeling van een eigen windmolen- en zonnepanelenindustrie en jaag isolatie van huizen aan door niet fabrikanten maar afnemers te subsidiëren. In het energieakkoord voor duurzame groei staan mooie ambities, maar tot nu toe is het hierbij gebleven. Helaas laten alle partijen in de Kamer het vooralsnog na om fel aan te dringen op realisering ervan, terwijl op het vlak van duurzame energie misschien wel de belangrijkste slagen te maken zijn.'

› **Zijn er nog meer manieren waarop klimaatbeleid welvaartsverschillen vergroot?**

'De burger draagt ook meer dan bedrijven bij aan het voorkomen van nieuwe schade. De burger betaalt via de belasting immers subsidies aan vervuilende bedrijven, zodat preventieve maatregelen niet te veel ten koste gaan van hun winstmarges. Van de klimaatsubsidies gaat het overgrote deel naar bedrijven. Van het restant profiteren vooral mensen met een hoger inkomen. Mensen met een

Donald Pols houdt zich al jaren bezig met milieu en klimaat. Voorheen werkte hij bij het Wereld Natuur Fonds, en bij energie-onderzoeksinstituut ECN. Sinds december 2015 is hij directeur van Milieudefensie, waarvoor hij ook al tussen 2004 en 2007 werkzaam was.

wordt er meer geconsumeerd. In meer egalitaire samenlevingen wordt onnodige consumptie (en dus vervuiling) minder gestimuleerd.'

kleine portemonnee draaien bijvoorbeeld op voor subsidies voor 'groene' SUV's en zonnepanelen op villa's. Er vloeit amper iets in de richting van mensen die al blij zijn als ze een huurhuis of een tweedehands auto kunnen betalen.'

› **Hoe groot is het verschil in bijdrage tussen arm en rijk?**

'Mensen met een laag salaris, klein pensioen of een uitkering zijn momenteel 5,1 procent van hun inkomen kwijt aan kosten om de klimaatverandering op te vangen, terwijl de mensen met de hoogste inkomens slechts 1,5 procent van hun inkomen bijdragen. Bij voortzetting van het huidige beleid zullen in 2050 de rijkste Nederlanders 5,7 procent van hun inkomen kwijt zijn aan klimaatbeleid, en de minst draagkrachtigen maar liefst 17,1 procent. Deze verhoudingen zijn onhoudbaar en funest voor de steun onder de bevolking voor het klimaatbeleid.'

› **Hoe pakken subsidies voor groene maatregelen uit?**

'De verdeling van subsidies onder burgers moet op de schop, want hier zijn het eveneens de huishoudens die het meeste consumeren, en dus zwaarder op het klimaat drukken, die het meeste profiteren. Maar liefst 80 procent gaat naar rijkere huishoudens, terwijl armere huishoudens de overige 20 procent mogen verdelen. Mensen met een laag inkomen die minder consumeren, maken amper kans op klimaatsubsidies, terwijl zij dus al een veel groter deel van hun inkomen moeten afstaan om die subsidies mogelijk te maken. Klimaatbeleid dat de rijken rijker maakt ten

coste van de armen, is gedoemd te mislukken.'

› **Waarom richt Milieudefensie zich zo nadrukkelijk op de rechtvaardigheid van klimaatbeleid?**

'Dat rechtvaardigheid nadrukkelijk een kerndoel is van Milieudefensie is niet alleen uit empathie met burgers, of omdat het draagvlak anders te klein blijft, maar ook omdat ongelijke verdeling van macht en middelen een belangrijke aanjager van het klimaatprobleem is. Want dat klimaatverandering ongelijkheid veroorzaakt en versterkt, dat begrijpen inmiddels veel mensen, maar dat het andersom ook geldt, daar is men zich veel minder van bewust. Ongelijkheid binnen samenlevingen, maar ook tussen werelddelen, is een veroorzaker van instabiliteit. Ongelijkheid is een zichzelf versterkend fenomeen, en zorgt voor een concentratie van macht bij een elite die de belangen van de meeste burgers, en het algemeen belang, ondergeschikt maakt aan het eigenbelang. Grondstoffen en arbeid worden steeds meer aangewend om die zelfverrijking te dienen, en steeds minder ten bate van het algemeen belang. Bovendien neigt zo'n elite er altijd naar de winsten te privatiseren, en verliezen te socialiseren, en dat geldt ook voor de baten en lasten van milieuvuiling, waardoor de vervuiler niet gestimuleerd wordt minder te vervuilen. Maar ongelijkheid jaagt ook de consumptiebehoefte aan, omdat in samenlevingen met grotere ongelijkheid status belangrijker is. Een grotere auto, een groter huis, nieuwe kleren en de nieuwste smartphone verlenen je meer aanzien in zo'n maatschappij, en daarom

› **Geldt dit ook voor ongelijkheid tussen landen?**

'Ongelijkheid op wereldschaal is ook een blokkade voor de aanpak van klimaatproblemen. Ongelijkheid weerhoudt mensen ervan zich verbonden te voelen, zich gezamenlijk verantwoordelijk te voelen voor een gedeelde toekomst. En rijke landen kunnen arme landen natuurlijk nooit op geloofwaardige wijze stimuleren om mee te doen met een aanpak van klimaatproblemen als het beleid de rijke landen rijker maakt en de arme landen armer.'

› **Hoe gaan we er voor zorgen dat klimaatbeleid toch succesvol wordt?**

'Klimaatbeleid zal, thuis en wereldwijd, alleen kansrijk zijn als het wordt gedragen door de bevolking. Voorwaarde is een eerlijke omslag die als oplossing ervaren wordt en waar de burger deel van uitmaakt – niet als het zoveelste probleem dat door politiek en bedrijfsleven op het bordje van de mensen wordt geschoven, of door rijke landen op het bordje van arme landen. De beste manier om rechtvaardigheid af te dwingen, is het organiseren en stimuleren van betrokkenheid van onderop. Zoek nieuwe vormen om tot democratische legitimatie te komen. Laat mensen meepraten zodra het om hun leefomgeving gaat, om hun gezondheid en de toekomst van hun kinderen. Jaag samenwerking aan tussen milieubeweging, vakbonden en andere maatschappelijke organisaties, en zoek vooral de bevolking op. Zij zullen de dragers zijn van de eerlijke transitie.'

Het hele rapport van CE Delft in opdracht van Milieudefensie lees je hier sp.nl/Z3J

KLIMAATVERANDERING VERSTERKT ONGELIJKHEID

Tekst: Remco Bouma

Klimaatverandering versterkt de ongelijkheid, en vice versa. Tot zover het slechte nieuws. Dit verband biedt namelijk ook perspectief ze samen aan te pakken.

Stel, je zou alle mensen in de wereld op een rijtje zetten, van arm naar rijk. Daarna vraag je iedereen een nieuwe rij te vormen, van het meest gevoelig voor de gevolgen van klimaatverandering tot het minst gevoelig. De rangschikking zou bijna dezelfde zijn. ‘Elk land zal getroffen worden door klimaatverandering,’ schreef de Wereldbank in 2013. ‘Maar de impact daarvan zal veel zwaarder zijn in de armste regio’s van de wereld.’ De reden is simpel. Voor bescherming tegen klimaatverandering heb je geld nodig. Voor CO₂-uitstoot ook. De diepe onrechtvaardigheid is dus dat de meest kwetsbare gebieden bijna niet aan klimaatverandering hebben bijgedragen. ‘Het zijn de armste mensen in de wereld die het hardst getroffen zullen worden – en dat is inclusief arme mensen in rijke landen.’

In de documentaire *Samuel in the Clouds* zien we de inheemse Boliviaan Samuel nog elke dag naar de skilift klimmen die hij ooit bediende, maar die sinds 2009 buiten werking is. De 18.000 jaar oude gletsjer is weggesmolten. In een permanente ontkenning-fase loopt Samuel elke dag de kale rotsen op. In zijn korte leven heeft hij alle sneeuw zien wegsmelten – en met de sneeuw de cultuur van zijn volk, die zijn zingeving eraan ontleent.

Duizenden kilometers noordelijker, in New York, viel tijdens de orkaan Sandy in heel Manhattan de stroom uit, liepen de straten onder en werden ziekenhuizen geëvacueerd. Een foto van de verduisterde skyline ging de wereld over: alleen het gebouw van Goldman Sachs was verlicht. Het draaide op een eigen noodgagegraat,

terwijl het zich met talloze zandzakken droog hield. ‘Een middelvinger naar New York,’ twitterde iemand over het verlichte gebouw van de investeringsbank, die tijdens de kredietcrisis nog was gered met publiek geld.

Carbon Inequality – CO₂-ongelijkheid – noemt Oxfam dit mechanisme in een gelijknamig rapport. De rijkste tien procent van de wereldbevolking stoot ongeveer de helft van alle CO₂ op aarde uit, de armste helft van de wereldbevolking samen ongeveer tien procent. Bij de rijkste 1 procent is het nog extremer: iemand uit die groep produceert ongeveer 175 keer meer CO₂ dan iemand uit de armste 10 procent. Dat betekent dat een persoon uit die groep in honderd dagen dezelfde opwarming veroorzaakt als iemand uit de armste helft in een heel leven.

De economische ongelijkheid geeft net zo’n verdeling, maar dan nog iets extremer. De rijkste 1 procent van de wereldbevolking verdient meer dan de armste 50 procent. Vermogen is nog ongelijker verdeeld. Eén procent van de wereldbevolking bezit meer dan de overige 99 procent. Het verband tussen economische ongelijkheid en CO₂-ongelijkheid gaat ook op binnen landen. De economisch meest ongelijke landen hebben ook de meest ongelijk verdeelde CO₂-uitstoot.

UITBUITING MENS EN MILIEU GAAN SAMEN

Er is een oorzakelijk verband tussen goedkope arbeid en stijgende CO₂-emissies, schrijft onderzoeker en activiste Naomi Klein in haar boek *This Changes Everything*. Beide verklaart ze uit de concurrentie om zo laag mogelijke productiekosten. Arbeid is ook een vorm van energie. Regimes die uitbuiting van mensen toelaten, laten ook vaak vervuiling toe. De logica van de markt belooft bedrijven die hier produceren met concurrentievoordeel. Ze hebben de

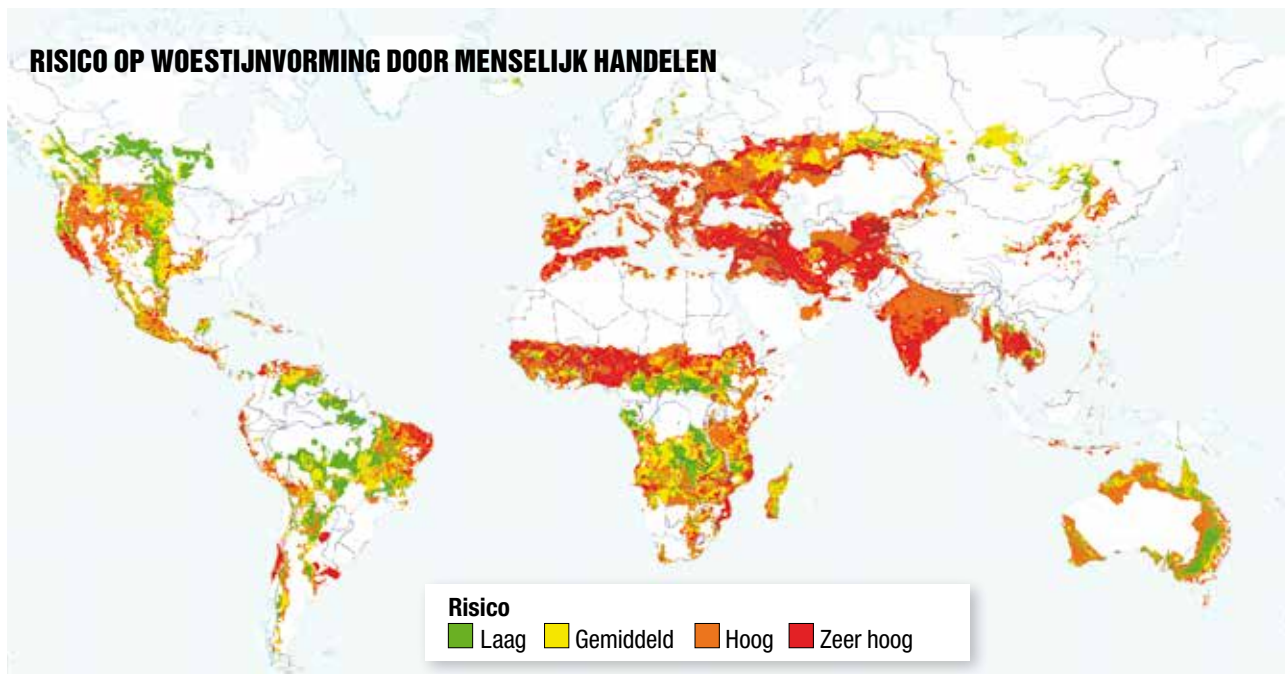
laagste plek gevonden in de zogenaamde race naar het afvoerputje. Nu productie in China steeds duurder wordt, gaan multinationals naar Bangladesh, waar ze zowel mens als milieu uitbuiten.

In het rapport *Dirty Diesel* onthulde de Zwitserse NGO Public Eye vorig jaar hoe oliemultinationals, waaronder het Nederlandse Vitol, benzine voor de Afrikaanse markt aanlengen met chemische afvalstoffen. De benzine – *African Quality*, in jargon – bevat gemiddeld 200 keer zoveel zwavel als in Europa is toegestaan, maar voldoet wel aan de Afrikaanse normen. ‘Als Amerikanen Parkers zijn, zijn wij BIC-pennen,’ zei een Mexicaanse journalist eens over de goedkope fabrieken op de grens met de VS, die onder Mexicaanse milieuwetgeving en minimumloon voor de Amerikaanse markt produceren. ‘Als eentje ermee ophoudt, gooi je ‘m weg en pak je een nieuwe.’

In rijke landen zie je hetzelfde mechanisme. Ook daar staan de meest vervuilende industrieën in de armste buurten en werken er vaak de armste mensen, die geen alternatief hebben en dus ook niet snel klagen. Klein: ‘Het bestrijden van ongelijkheid moet worden opgevat als één van de belangrijkste strategieën in de strijd tegen klimaatverandering.’

Even terug naar Samuel, op de Boliviaanse bergtoppen. Stel, hij zou naar de hoofdstad gaan op zoek naar werk, is hij dan een klimaatvluchteling of niet? Moeilijk te zeggen. Wat wel duidelijk is: in La Paz zit niemand op Samuel te wachten. De bevolking stond er een paar maanden geleden met emmers in de rij voor water uit tankwagens. De weggesmolten gletsjers voorzag namelijk ook de hoofdstad van drinkwater. In India en China leven 1.3 miljard mensen van smeltwater uit de Himalaya. Het Norwegian Refugee Council schat het

RISICO OP WOESTIJNVORMING DOOR MENSELIJK HANDELEN

Bron: USDA

aantal klimaatvluchtelingen op 42 miljoen. Denktanks waarschuwen dat hun aantal de komende eeuw op gaat lopen naar honderden miljoenen.

Klimaatverandering is moeilijk los te zien van andere problemen, waarmee het zich vermengt en die het versterkt (zie afbeelding voor woestijnvorming). De oorlog in Syrië illustreert dat goed. In Syrië lieten ongekende droogtes vrijwel elke oogst van 2006 tot 2010 mislukken en het vee sterven. Hongerende boeren trokken naar de steden, samen met veel Irakezen, gevlucht voor de oorlog daar. Overbevolking, werkloosheid en hoge voedselprijzen ontwrichtten op papier niet bestaande buitenwijken. Begin 2011 richtte de volkswoede zich tegen president Assad.

In landen als Nigeria, Gambia, Sudan, Kenia en India kan zomaar hetzelfde gebeuren, betoogt Christian Parenti in *The Tropic of Chaos*. Of beter gezegd: het gebeurt al volop, maar we merken het niet, omdat de meeste vluchtelingen geen landsgrens oversteken. 'Je denkt misschien dat Europa onder de voet gelopen wordt door migranten vanwege extremisme,' zei John Kerry, minister van Buitenlandse Zaken van de VS onder Obama. 'Wacht maar tot er geen water meer is, of geen voedsel, of tot de ene stam ten strijde trekt tegen de andere, puur om te overleven.' Daarbij komt nog de agressieve toeëigening van landbouwgrond door multinationals in veel risicolanden:

landgrabbing. Sinds 2000 is wereldwijd 200 miljoen hectare landbouwgrond aan investeerders verhuurd. Dat is bijna vijftig keer Nederland, een gebied groter dan het totale grondoppervlak dat in heel Europa voor landbouw wordt gebruikt.

Kortom, het onderscheid tussen 'oorlogsvluchteling' en 'gelukszoeker', waarmee de drie grootste partijen van Nederland hun wereld ordenen, lijkt in deze context ietwat arbitrair. Emile Roemer benadrukte tijdens de vluchtelingen crisis dat we vooral moeten kijken naar waarom mensen vluchten. Hij doelde op onze bommen op het Midden-Oosten. Klimaatverandering en landgrabbing passen perfect in dit rijtje.

ZEEBLOKKADES EN HOGE MUREN

'De eeuw van de gevolgen', noemt het Amerikaanse Ministerie van Defensie de 21e eeuw in een studie uit 2008. Het voorziet daarin eindeloze stromen vluchtelingen door Afrika, Azië, Latijns-Amerika en het Midden-Oosten, door klimaatverandering. 'Wanneer eerst duizenden, dan miljoenen, en dan honderden miljoenen hongerende mensen Europa proberen te bereiken, zal de Europese Unie zeeblokkades en hoge muren opwerpen. De strategie zal moreel onverdedigbaar zijn en tot enorme interne onrust leiden, maar gezien worden als de enige manier om te overleven. (...) Altruïsme en goedgevigheid leggen waarschijnlijk het loodje.'

Je hoeft niet gestudeerd te hebben om te zien dat het Pentagon de reactie van Europa op de vluchtelingenstroom van 2015 aardig voorspeld heeft. Europa zou nergens zijn zonder goedkope grondstoffen en producten uit allerlei delen van de wereld. Open grenzen zijn dus prima voor goederen en kapitaal (en CO₂-uitstoot) - maar niet voor mensen. Deze stuitende inconsequentie van de globalisering wordt door klimaatverandering steeds duidelijker. Het is een perfect voorbeeld van hoe een machtige groep het frame kan bepalen van wat in de wereld als 'rechtvaardig' geldt. Maar rechtvaardigheid, vanuit een ander perspectief, geeft de volgende vraag. Zien we vluchtelingen als een bedreiging voor onze welvaart, of als een gevolg van de ongelijke verdeling daarvan, en welke conclusies trekken we daaruit?

LOBBY MAAKT HET LASTIG

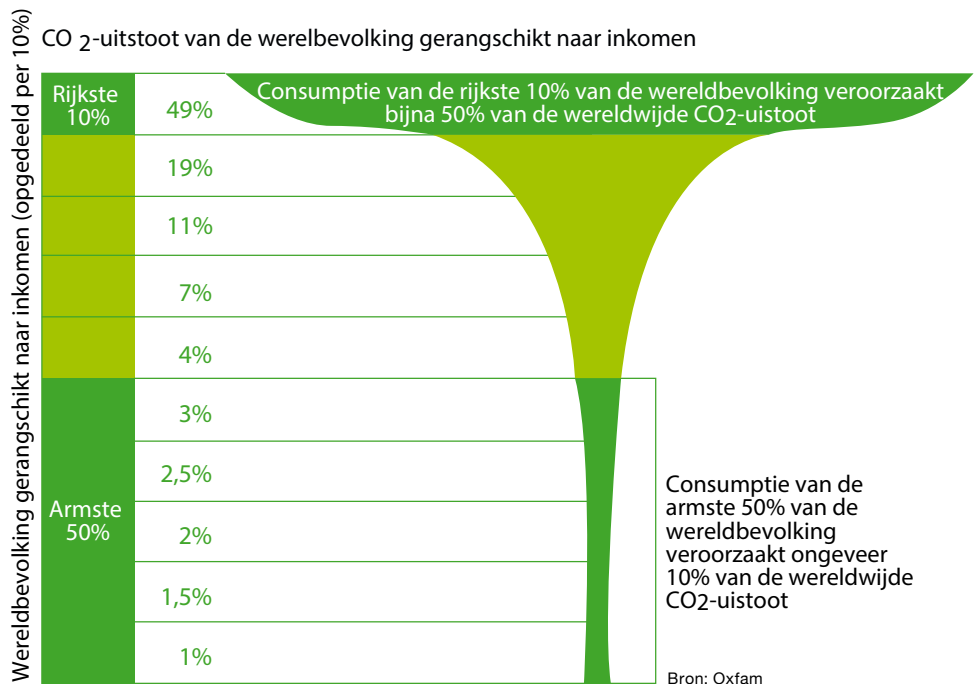
Klimaatongelijkheid en economische ongelijkheid zijn diep met elkaar verweven. Ons huidige economische model, gebaseerd op voortdurende groei van productie en consumptie, versterkt de bestaande ongelijkheid en versnelt de uitputting van de aarde. Dit model zal altijd zoeken naar nieuwe delen van de aarde om in economische waarden om te zetten. Uitbuiting van mensen en het klimaat liggen daarmee verankerd in ons economische model. In essentie is het argument dit. Als er praktisch geen enkele twijfel meer

bestaat over het feit dat de fossiele industrie het klimaat ontwricht, de aarde onleefbaar maakt en wereldwijd tot allerlei ellende leidt, waarom investeren we (een deel van) de winst van fossiele industrie dan niet in de transitie naar een duurzame energievoorziening?

De techniek is er al. Volgens onderzoek van de Stanford University is een mondiale overgang op hernieuwbare energie zowel technisch als economisch al in 2030 haalbaar. Het goede nieuws: het geld is er ook. Wereldwijd wordt er jaarlijks 775 miljard dollar aan directe energiesubsidies gegeven. Detail: aan de fossiele industrie. Studies die de impliciete subsidies meerekenen, zoals het ophogen van dijken en andere publieke kosten van klimaatverandering, komen op 5.000 miljard dollar per jaar uit. Daarmee zouden we een aardige start maken – alleen gaat het geld nu naar de verkeerde spelers op de energiemarkt.

Over economische ongelijkheid gaan vergelijkbare berekeningen. Een miljardairsbelasting van 1 procent, geopperd door de VN, zou 46 miljard dollar per jaar opbrengen. En volgens een resolutie van het Europees Parlement zou de Tobin Tax, een belastingtarief van nog geen 0,1 procent op financiële transacties als de handel in derivaten en aandelen, jaarlijks wereldwijd 650 miljard dollar opleveren. Dat geld investeren in publieke diensten als onderwijs, gezondheidszorg, openbaar vervoer en huisvesting verkleint de ongelijkheid en stimuleert de economie, volgens internationale studies. Bovendien is minder ongelijkheid goed voor het klimaat. In meer gelijke samenlevingen is statusverhogende consumptie minder belangrijk, en is doorgaans meer steun voor beleid tegen klimaatverandering.

De vraag is waarom zoiets dan niet gebeurt, in op papier tenminste aardig functionerende democratieën. Het kortste antwoord: omdat de toegang tot de politiek en de macht op geen enkele plek ter wereld eerlijk verdeeld is. Volgens eigen (en dus waarschijnlijk voorzichtige) opgaven van de fossiele industrie, geeft de sector per jaar 44 miljoen dollar aan lobby uit binnen de Europese Unie:

120.000 dollar per dag. In de VS is dat het viervoudige, ofwel 24.000 dollar per uur.

‘Macht corrumpeert, en absolute macht corrumpeert absoluut,’ citeert politiek wetenschapper Susan George een 19e-eeuwse Britse historicus. En dan, op eigen titel: ‘De machtigen van vandaag in zowel de publieke als de private sector, vooral in de westerse landen, dienen het belang van een laatkapitalistisch systeem waarin enorme transnationale ondernemingen belangrijke politieke spelers zijn. Deze enorme fossiele multinationals zijn rijker en machtiger dan vele landen bij elkaar - en hun banken ook.’ De inrichting van wetgeving, samenleving en economie komt daardoor opvallend goed overeen met wat deze ondernemingen nodig hebben voor hun winstmaximalisatie. Experts zijn het erover eens dat de belasting op de productie van een ton CO₂ nu veel te laag is om een remmende werking te hebben op de grote vervuilers: rond de vijf euro, waar het minimaal rond de vijftig zou moeten zijn. Sommigen noemen dit het grootste marktfalen ter wereld. Dat kan zijn, maar een succesvolle lobby is ook zeker deel van de verklaring.

Op zich is de puzzel eenvoudiger dan die lijkt, beweest Rex Tillerson, net

benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken onder Trump. In essentie reageren we namelijk allemaal hetzelfde als anderen onze directe omgeving komen vervuilen. Tillerson, die als baas van ExxonMobil 100.000 euro per dag binnenhaalde, voegde zich in 2014 stilletjes bij een rechtszaak tegen een boorput in Texas die omwonenden hadden aangespannen. De reden: de boorput stond vlak bij zijn ranch, ter waarde van vijf miljoen euro.

Niemand wil vervuiling en klimaatverandering als we er zelf de gevolgen van ondervinden. Daar zijn de ex-topman van ExxonMobil en de slachtoffers van klimaatverandering het snel over eens. Iets moeilijker ligt de verdeling van de macht. Precies dat is de uitdaging die voor ons ligt, zowel in klimaatverandering als in ongelijkheid.

Belangrijkste bronnen

- Naomi Klein (2014) – *This Changes Everything*
- Transnational Institute (2015) – *The Secure and the Dispossessed*
- Oxfam (2015) – *Extreme Carbon Inequality*
- Susan George (2016) – *Committing geocide: climate change and corporate capture*

KLIMAATSTRIJD VANAF DE FRONTLINIES

Tekst: Remco Bouma

Als de politiek het niet doet, moeten we het zelf maar doen. Over de hele wereld voeren allerlei actiegroepen directe actie voor het klimaat. Een compilatie.

Blockadia, noemt Naomi Klein de verzetshaarden tegen de ontginningsdrift van de fossiele industrie. Het zijn bewoners in landen over de hele wereld die hun leefomgeving verdedigen met het laatste middel waarover ze zelf beschikking hebben als hun regering hun proteststem negeert: hun

eigen lichamen. Professionele actievoerders of helden zijn het zelden. Het zijn doorsnee burgers met allemaal dezelfde vraag: hoe kan een bedrijf van ver weg mijn leefomgeving vervuilen, de winst daarvan zelf opstrijken, en mij niet eens om toestemming vragen? En een tweede gedeelte vraag: waarom beschermt onze regering ons hier niet? Dat is namelijk een andere constante: de aanvaringen met politie en private veiligheidsdiensten, die de blokkades vaak hardhandig uit de weg ruimen.

Volgens cijfers van de NGO Global Witness zijn in 2015 wereldwijd 185 milieuactivisten vermoord: het hoogste aantal ooit. 'Waarschijnlijk is het echte aantal veel hoger', zegt onderzoeker Bill Kyte, 'omdat veel doden door niemand gemeld worden.' Groeiende zorg van Global Witness is de groeiende, vaak heimelijke samenwerking tussen bedrijven en overheden. 'Regeringen pikken graag een graantje mee van grote winsten van private partijen,' zegt Kyte in *NRC Handelsblad*.

Foto: Hans van Heijningen

Rachel Heaton, Rafael González en Nataanii Means in Heerlen op Standing Rock-tour.

STANDING ROCK

In augustus 2016 bouwden inheemse Sioux-Indianen uit de VS een kamp aan een meer in de Missouri-rivier, om te voorkomen dat er een oliepijplijn onderdoor aangelegd zou worden. Een lek in deze Dakota Access Pipeline zou de belangrijkste waterbron van de stam in gevaar brengen. Volgens VN-verdragen moet de inheemse gemeenschap om toestemming gevraagd worden. Maar de ondernemer, Energy Transfer Partners (ETP), had de gemeenschap niks gevraagd. Het was het begin van een beweging van duizenden actievoerders, met steun van milieuactivisten en beroemdheden uit de hele wereld. De hele winter zou Standing Rock stand houden, in sneeuw en vrieskou, in een steeds verder verhardende strijd met de politie en beveiligers van ETP.

Meer dan 700 mensen werden opgepakt. Tientallen belandden in het ziekenhuis. De politie zette helikopters, waterkanonnen, traangas en rubberkogels in. Een betoger kreeg een hartaanval, een ander verloor haar arm door een schokgranaat, tientallen activisten werden geraakt door rubberkogels of ijskoude waterstralen die betogers al in de lucht zagen bevriezen.

Eind mei waren vier activisten van Standing Rock in Nederland tijdens hun Europese tour. We spraken met een van hen, Rachel Ashton.

› **Had je zelf gedacht dat Standing Rock zo groot zou worden?**
'Geen moment. Ik denk dat sociale media enorm aan de verspreiding van de bekendheid hebben bijgedragen.

Het protest begon klein, als een lokaal conflict. Maar via sociale media keek de hele wereld mee.'

› **Standing Rock kwam symbool te staan voor zoveel vergelijkbare protesten in de wereld.**

'Klopt. Om te beginnen voorziet de Missouri-rivier 80 miljoen mensen van water. Het is dus niet alleen het water van Standing Rock, maar dat van een kwart van de VS.

Standing Rock werd symbool voor de strijd van klimaatactivisten die zich keren tegen de logica van de fossiele industrie, die het olie en gas uit steeds kwetsbaarder gebieden wil trekken op steeds vervuilender manieren, om de planeet nog verder op te warmen dan het kritische punt waar het nu al voorbij is.

Standing Rock werd symbool voor de strijd van de inheemse Amerikanen, nazaten van een bijna uitgeroeid volk, weggedrukt in reservaten, veel vaker arm en werkloos dan de gemiddelde Amerikaan, en met drie keer zoveel kans om om te komen door een politiekogel.

Standing Rock werd symbool voor de ongelijke verdeling van macht en geld. De financiering van de pijplijn, 3.7 miljard dollar, is een miljard meer dan het hele budget van het Bureau of Indian Affairs. Het vermogen van de CEO van Energy Transfer Partners, Kelcy Warren, is 4.2 miljard, volgens Forbes. In het Sioux-reservaat leeft 41 procent van de bewoners onder de armoedegrens. We hebben scholen, ziekenhuizen en goede woningen nodig, maar het duurste stuk infrastructuur in de buurt zou een olieleiding zijn, waarvan het volgens de inheemse gemeenschap niet de vraag is óf die ooit gaat lekken, maar wanneer.'

› **Wat voor vormen van strijd hebben jullie gebruikt?**

'In Seattle, waar ik vlakbij woon, ontdekten we dat de gemeente drie miljard dollar had staan bij Wells Fargo, een bank die investeert in de Dakota Access Pipeline. In een desinvesteringcampagne vroegen we dat geld weg te halen. Via diezelfde strategie is het project over de hele wereld investeerders verloren. (Zoals ook ABN Amro en ING in Nederland, red.). Op mazaskatalks.org hebben we de hele financiering in kaart gebracht.'

› **Wat zeg je tegen mensen die het misschien wel met jullie eens zijn, maar zichzelf niet aan de frontlinie zien staan?**

'Ik ben zo iemand. Ik werk in het onderwijs, al 19 jaar. Standing Rock bestaat niet alleen uit de mensen in de actiekampen. Het zijn ook kunstenaars, vertellers, dichters. Het is de logistiek, iedereen op de achtergrond, mensen die ons op sociale media delen. Iedereen is anders, met andere talenten. Het is iedereen die doet waar hij of zij goed in is, en daarmee Standing Rock steunt.'

mazaskatalks.org / defunddapl.org

Foto: Laura Ponchei©

Kunstenaars van Fossielvrij Nederland tijdens een ludieke actie in het Van Gogh Museum. Het collectief roept het Van Gogh Museum op de sponsorrelatie met Shell te verbreken. De actie was deel van de Global Divestment Week, met honderden campagnes over de hele wereld om de relaties tussen publieke instellingen en de fossiele industrie te verbreken.

FOSSIELVRIJ EN DE DIVESTMENT-CAMPAGNE

Fossielvrij is de Nederlandse tak van de wereldwijde divestment-campagne. Het doel ervan is zoveel mogelijk investeringen weg te trekken uit de fossiele industrie. Daarmee verliest de industrie niet alleen geld, maar ook maatschappelijk draagvlak. 'Het idee is simpel', zegt Bill McKibben, van Global Divestment. 'Als het verkeerd is om klimaatverandering te veroorzaken, dan is het verkeerd om winst te maken met het veroorzaken van klimaatverandering.'

De fossiele industrie opereert niet in een vacuüm. Ze heeft werknemers nodig, informatie, investeerders, verzekeraars, overheidslicenties, en de steun van politie of zelfs het leger als er conflicten ontstaan rondom hun projecten – zoals in Standing Rock. Al deze spelers zijn gevoelig voor maatschappelijk draagvlak. ABN

Amro en ING trokken bijvoorbeeld hun financiering uit de Dakota Access Pipeline terug na alle ophef rond Standing Rock, en de NAM (dus Shell en ExxonMobil) staat steeds meer onder druk door de protesten tegen de gaswinning in Groningen.

Precies op dit maatschappelijk draagvlak beweegt Fossielvrij zich. De beweging vraagt allerlei (semi)-publieke instellingen hun financiële banden te verbreken met de fossiele industrie. Dat kunnen pensioenfondsen, banken en universiteiten zijn. Maar ook musea, als die door de industrie gesponsord worden. Zoals het Van Gogh Museum. Op de trappen van dit museum dronken performers van het kunstenaarscollectief Fossil Free Culture NL op 11 mei een zwart suikermengsel uit een Jacobsschelp – het logo van Shell – en lieten het

over hun witte jurken lopen. Een paar druppels van het onschuldige mengsel belandden op de grond. De kunstenaars werden gearresteerd op verdenking van lokaalvredebreuk en vernieling, en overnachtten in een politiecel. 'Die paar druppels riet-suikermelange op de grond staan in geen enkele verhouding tot de gigantische milieuvervuiling waaraan Shell schuldig is,' zei Liset Meddens, van Fossilvrij Nederland.

De strategie werkt wereldwijd. Meer dan 700 (semi-)publieke instellingen hebben hun geld al teruggetrokken: in totaal 5.450 miljard, ofwel zeven keer de jaaromzet van de hele Nederlandse economie. De CEO van Shell noemde 'het feit dat de maatschappelijke acceptatie van ons energiesysteem aan het verdwijnen is' in maart 2017 'de grootste uitdaging voor ons nu als bedrijf.'

De strategie is niet alleen ethisch, maar ook financieel. Hoe meer fossiele investeringen als onverantwoord worden gezien, hoe meer financieel risico de overgebleven investeerders lopen. Nu al is er sprake van een *Carbon Bubble*, een CO₂-bubbel, ofwel de overwaardering van aandelen in de fossiele industrie. Om de opwarming van de aarde tot maximaal twee graden te beperken – de doelstelling die in Parijs is aangenomen – moet 80 procent van de nu bekende reserves fossiele brandstoffen in de grond blijven zitten. Als dat afgedwongen kan worden, verliezen investeringen in de sector hun waarde. De 'CO₂-bubbel' kan spatten, zoals eerder de hypotheekbubbel en de IT-bubbel dat deden.

De Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Desmond Tutu vergelijkt investeren in de fossiele industrie met investeren in het apartheidsregime. Dat mede viel door dezelfde strategie. 'Zoals we in de jaren tachtig betoogden dat de handelspartners van Zuid-Afrika het immorele systeem van apartheid steunden en in stand hielden, zo kunnen we nu zeggen dat niemand zou moeten profiteren van stijgende temperaturen, de stijgende zeespiegel en het menselijke leed dat wordt veroorzaakt door het verbranden van fossiele brandstoffen.'

CODE ROOD

Code Rood is een oproep tot 'massale burgerlijke ongehoorzaamheid' in de haven van Amsterdam, de grootste benzinehaven ter wereld en de op een na grootste steenkoolhaven van Europa. Volgens dit nieuwe initiatief van onderop is klimaatverandering onderhand zo urgent en zo bedreigend, dat het legitiem en noodzakelijk is dat de acties tegen de fossiele brandstoffen een stap verder gaan. Van grootschalige protesten naar grootschalige, burgerlijke ongehoorzaamheid. De acties van Code Rood zijn gepland op 24 juni 2017, exact twee jaar na de historische uitspraak in de klimaatzaak, die door de ngo Urgenda samen met 900 mede-eisers werd aangespannen tegen de Nederlandse staat. Het doel is op deze symbolisch belangrijke dag met een massablokkade 'de normale bedrijfs-gang van de fossiele industrie in de Amsterdamse haven sterk te ontregelen.' Tussen 22 en 26 juni zal er ook een protestkamp opgezet worden, vanwaar de acties zullen worden gelanceerd.

Code Rood wordt al maanden voorbereid, via workshops en trainingen door het hele land. Iedereen kan meedoen aan de actie. Meer informatie: code-rood.org

Foto: Ende Gelände, Jo Syz©

Ende Gelände, 2016. Actievoerders legden de open bruinkoolmijnen van Welzow-Süd in Duitsland bijna een dag stil. Code Rood roept op tot een soortgelijke actie van burgerlijke ongehoorzaamheid tegen de fossiele industrie in Nederland, op 24 juni.

ENDE GELÄNDE

Met regelmatige bezetting van steeds wisselende slagaders van de fossiele industrie in Duitsland is Ende Gelände een voorbeeld voor Code Rood. Begonnen in 2015 met 1300 deelnemers, en in 2016 uitgegroeid tot de grootste actie van burgerlijke ongehoorzaamheid tegen de fossiele industrie van Europa. Vierduizend actievoerders, onder wie zo'n 150 mensen uit Nederland, trokken de open bruinkoolmijnen van Welzow-Süd en omliggende infrastructuur binnen. Voor de politie waren het er simpelweg te veel om tegen te houden. De actievoerders bestormden de mijn, de treinrails, laadstations, en de naastgelegen kolencentrale Schwarze Pumpe in verschillende gecoördineerde golven. Van de vierduizend actievoerders bereikten honderden het hart van de infrastructuur. Ze wisten met drie dagen van blokkades de enorme kolencentrale ruim een dag lang vrijwel stil te leggen. 'Het was directe actie op z'n best,' schrijft kunstenaar-activist John Jordan, die meedeed, in *The Guardian*. 'Niet nog een symbolisch gebaar over het schrijnende onrecht in de wereld, maar een actie gericht op de bron van het probleem - en die de bron stillegt.'

Van 24 t/m 29 augustus 2017 voert Ende Gelände actie in het Rijnlands bruinkoolgebied.

ENERGIE-DEMOCRATIE IN LONDEN

Tekst: Kahra Wayland-Larty, vertaling: Bart Linssen Foto: James Taylor / Switched On London©

In Londen en de rest van het Verenigd Koninkrijk is er een aanhoudend probleem: energiearmoede. Miljoenen mensen hebben moeite om de energierekening te betalen. Een op de acht huishoudens moet in de winter kiezen tussen een warm huis en een maaltijd. Tegelijkertijd maken de zes grote energiebedrijven enorme winsten. De overheid doet niets, ondanks onderzoeken waaruit blijkt dat de consumenten tot maar liefst 1,7 miljard pond per jaar te veel betalen. Kahra Wayland-Larty van de Switched On London campagne legt uit waarom.

Voor gewone Britse families zijn er geen alternatieven. Vaak kunnen ze geen zonnepanelen betalen, dus blijven ze gebonden aan het energienet. Huurders zijn voor dit soort maatregelen afhankelijk van hun huisbaas. Die paar energie-aanbieders waar consumenten uit kunnen kiezen gaan de prijzen verder verhogen, en wie niet kan betalen wordt gewoon afgesloten.

Daarnaast hebben mensen heel weinig te zeggen over waar hun energie vandaan komt. Soms kan worden gekozen voor 'groene stroom', maar die is meestal duurder. Op deze manier worden gewone consumenten gedwongen te kiezen voor energie die de aarde schaadt. Het is een funest systeem waaruit je moeilijk kunt ontsnappen.

Maar in heel het Verenigd Koninkrijk komen campagnes op die verbetering eisen. Zij willen dat lokale autoriteiten de voorziening van energie weer in eigen handen nemen.

Gemeenten als Bristol en Nottingham hebben het energiesysteem opnieuw in publieke handen gebracht, waardoor ze in staat zijn om hun inwoners van goedkopere energie te voorzien. De Switched On London campagne gaat een stap verder met de eis van 'energie-democratie'. Dit betekent eerlijke, betaalbare levering van duurzame energie, in een systeem dat publiek eigendom is en democratisch wordt aangestuurd.

In Londen eist de campagne een 100 procent publiek energiebedrijf, beheerd door de Greater London Authority (dus onder leiding van de burgemeester) en de inwoners van Londen.

In het begin was de campagne gericht op de burgemeestersverkiezingen in Londen van 2016. Terwijl de kandidaten van de grote partijen vochten om de stad voor zich te winnen, dwongen wij van ieder van hen de belofte af om een energiesysteem op te zetten in eigendom van de Londenaren. Toen Labourkandidaat Sadiq Khan de verkiezingen won, zetten we de campagne op om hem aan zijn belofte te houden.

GEZAMENLIJKE STRIJD

We willen niet alleen maar goedkope energie, we willen schone energie. We willen niet alleen een publiek systeem, we willen private bedrijven volledig buitensluiten. We willen goede, stabiele banen voor de medewerkers en gepaste democratische controle. Met gekozen bestuurders (50 procent vrouw), burgervergaderingen, en toegankelijke en democratische online podia.

Tegelijkertijd erkennen we onze rol in het grotere geheel, buiten Londen.

Het probleem van energiearmoede in de stad is een symptoom van hetzelfde falende systeem dat onze kinderen dwingt om zwaar vervuilde lucht in te ademen, en dat de loop van rivieren verlegt van Colombiaanse dorpen naar een kolenmijn. Het is hetzelfde systeem dat het verlichten van hun huis voor Nigerianen onmogelijk maakt, en de Groningers angst aanjaagt door aardbevingen als gevolg van de gaswinning.

Dus hoewel klimaatverandering en luchtvervuiling allicht weinig betekenen voor de Londenaren die de energierekening nauwelijks kunnen betalen, net zo goed als lage energierekeningen weinig goedmaken voor Nederlandse families van wie de woning is beschadigd als gevolg van gaswinning, is het aan ons om deze aan elkaar te verbinden.

Londens probleem is niet alleen een probleem van energiebedrijven die mensen afzetten. Nederlands probleem is niet alleen de meedogenloze gaswinning door de NAM. Het is een wereldwijd probleem van monopolie van het grootkapitaal en winning van natuurlijke bronnen die eigenlijk publiek bezit zouden moeten zijn. Het probleem is dat aloude idee dat winst boven alles gaat, en dat gewone mensen zich maar moeten schikken in hun lot. Wij proberen een ander verhaal te vertellen. Energie moet een publiek goed zijn, zonder streven naar winst. We hebben geen grote energiebedrijven nodig die bepalen waar onze energie vandaan komt en hoeveel we ervoor moeten betalen. We kunnen zelf onze energievoorziening beheren. We kunnen zelf de prijzen bepalen. We kunnen zelf beslissen waar onze brandstof vandaan komt en wat de gevolgen zijn voor mens en planeet. De problemen waar we voor staan in het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Nigeria en Colombia zijn slechts de lokale symptomen van een wereldwijd probleem. En wij zijn allen deelgenoten in de wereldwijde beweging voor een alternatief.

KUNNEN FOSSIELE ENERGIEBEDRIJVEN VAN BINNENUIT VERANDEREN?

Tekst: Johan Siebers Foto: Flip Franssen / HollandseHoogte©

In zijn recente boek *The Moral Economy: Why Good Incentives are no Substitute for Good Citizens* (Yale University Press, 2016) laat sociaal wetenschapper Samuel Bowles, van het Santa Fe Institute in Arizona, zien dat puur economische prikkels die uitgaan van het eenzijdige mensbeeld van de *homo economicus* vaak het tegengestelde bereiken van wat ze beogen. Deze economische mens handelt uit berekend eigenbelang en maakt in elke situatie een rationele kosten-batenanalyse waar de te volgen handeling uitrolt als de uitkomst van een rekensom.

Maar mensen zijn meer dan berekende burgers. We hebben een veelheid aan motieven, waarden, verlangens en doelstellingen die het handelen bepalen. Wat we traditioneel moraal of ethiek noemen, kan opgevat worden als de manieren waarop we die veelheid van motieven met elkaar in een vruchtbare relatie proberen te brengen.

MARKTWERKING EN EIGENBELANG

Het gevolg van de eenzijdige abstractie van het economisch mensbeeld is dat puur economische prikkels verkeerd kunnen uitpakken. Bowles geeft het voorbeeld van de brandweer van Boston, waar de leiding op enig moment besloot nog maar vijftien ziekte-dagen per jaar door te betalen. Het was een poging het ziekteverzuim terug te dringen, maar het gevolg was een verdubbeling van het ziekteverzuim en een vertienvoudiging van ziekmeldingen in december, rond kerst en nieuwjaar. Het personeel voelde zich – begrijpelijk – geschokt door deze beleidsmaatregel en ging over tot massaal misbruik en sabotage. Waarom? De maatregel belichaamt een idee over arbeidsverhoudingen dat puur op eigenbelang en marktwerking gebaseerd is, terwijl de brandweer er nu juist is om als gemeenschappelijke voorziening schade en leed te voorkomen.

‘De vele mensen die in de energiesector werken denken niet alleen aan hun eigenbelang, maar ook aan de rol die ze in de samenleving vervullen.’

Misschien is het beeld van de *fire fighter* als sociale held in Amerika met een wat sterker ontwikkelde retoriek omgeven dan bij ons, maar het is niet moeilijk om ons dit voor te stellen. Het gaat bij de brandweer niet om winst. De conclusie moet zijn dat louter economische prikkels contraproductief kunnen zijn als ze botsen met andere sociale waarden, zaken die mensen belangrijk vinden en die niet in termen van geldbezit of winst te vertalen zijn.

ENERGIE IS POLITIEK

Al is het helder dat menselijk handelen klimaatverandering en milieuvriendelijkheid tot gevolg heeft, het is minder duidelijk, zelfs onder de experts, wat de noodzakelijke en meest effectieve stappen zijn om het tij te keren, voor zover dat nog mogelijk is. De milieubeweging bestrijkt een spectrum van biologische landbouw tot voorstanders van kernenergie. Op veel verschillende terreinen zijn vergaande aanpassingen nodig. De energievoorziening is een ‘commons’-probleem: een infrastructurele opgave die we niet aan individuen opererend in een vrije markt kunnen overlaten, omdat het hier gaat om een randvoorwaarde voor de samenleving als geheel, die nauw verbonden is met hoe we ons de

samenleving als geheel voorstellen. Kortom, energie is politiek.

De vele mensen die in de energiesector werken denken niet alleen aan hun eigenbelang, maar ook aan de rol die ze in de samenleving vervullen. Net als het brandweerpersoneel in Boston. De veranderingen die nu nodig zijn moeten daarom teweeg worden gebracht door een combinatie van regelgeving door de overheid (ook op prijs), prikkels en erkenning van menselijke motivaties.

De noodzakelijke wijzigingen in de energie-infrastructuur zijn globaal en vergaand. Ook moeten we allemaal, ongeacht inkomen, in onze energiebehoefte kunnen voorzien. Het is dan te vaag om alleen maar ‘nationaliseren’ te roepen. Een meer betekenisvolle omgang met energie door zowel producenten als gebruikers en strenge regulering van de markt door de overheid zijn nodig. De energiesector moet dus zowel van binnenuit als van buitenaf veranderd worden, omdat we er welbeschouwd allemaal in zitten.

Johan Siebers is Associate Professor Filosofie en Religiestudies aan de Middlesex University in Londen. Hij werkte van 1999 tot 2006 bij Shell.

GROEN EN SOCIAAL MOETEN ALTIJD SAMENGAAN

Tekst: Tijmen Lucie

De SP kent een rijk verleden als het gaat om milieucties. Al sinds de oprichting in 1972 houdt de partij zich bezig met acties tegen grote vervuilende bedrijven en organiseert en mobiliseert zij werkers en omwonenden voor een schone leefomgeving. *Spanning* sprak met drie SP-activisten over hoe zij denken dat de strijd voor een beter milieu gevoerd moet worden.

Centrale figuur in de beginperiode en de decennia daarna is de inmiddels 79-jarige Vlaardinger Remi Poppe. Beter bekend als 'de milieudetective van Nederland'. Een benaming waar hij zich beter in kan vinden dan milieuactivist, omdat hij een dergelijk persoon toch vooral ziet als een geitenwollensokkentype dat wel weet hoe de wereld verbeterd moet worden zonder de mensen om wie het gaat erbij te betrekken. Voor Poppe betekent milieuactivisme strijden tegen uitbuiting van de mens en zijn leefomgeving. En dat heeft hij het grootste deel van zijn leven samen met de werkers en omwonenden van vervuilende bedrijven gedaan. Eind jaren zestig was Poppe al actief in het Centraal Aktiecomité Rijnmond (CAR). Toen hij een paar jaar later lid werd van de SP, ging het CAR in het Milieu Aktiecentrum Nederland (MAN). Vanaf 1989 vormde hij samen met ingenieur Wiel Senden het SP-MilieuAlarmteam. In 1994 kwam Remi Poppe samen met Jan Marijnissen voor de SP in de Tweede Kamer, waar hij volgens eigen zeggen hetzelfde deed als daarvoor, maar dan met meer middelen en meer gezag. Over de werkwijze van Remi Poppe schreef Karel Glastra van Loon in 1993 het fascinerende boek *De Poppe-methode*, dat volgens Poppe zelf eigenlijk de SP-methode zou moeten heten. Een citaat uit de inleiding van het boek beschrijft treffend hoe Poppe de grote vervuilers ontmaskerde:

Foto archief SP

8 november 1980. Remi Poppe (midden) en anderen tonen weegbrieven van de AVR, aangetroffen in het kantoor van EMK/Uniser. Ook bieden zij 3.000 handtekeningen aan bij de poort van het EMK-terrein.

'Waar de grote milieuorganisaties steeds logger en bureaucratischer worden, steeds meer werken van achter het bureau, daar onderzoekt Remi Poppe nog altijd de dagelijkse praktijk, waarbij hij te werk gaat als een privé-detective. Hij bezoekt de plaats van het delict, praat met alle

mogelijke getuigen en betrokkenen, volgt het spoor van verdachte personen. Hij speurt naar documenten, stelt lastige vragen aan autoriteiten, belt met iedereen die mogelijk verstand van zaken zou kunnen hebben. En tenslotte, als hij het lek boven water heeft gekregen, zoekt hij

de publiciteit. Omdat hij weet dat dat meestal het enige middel is om ervoor te zorgen dat zijn ontdekkingen ook gevolgen zullen hebben voor de betrokkenen – *for better or for worse.*'

AFVAL 'VERWERKEN' DOOR TE LOZEN

Dankzij de inspanningen van Poppe en de SP kwam er in de jaren tachtig meer aandacht voor het Nederlandse afvalprobleem. Verschillende grote milieuschandalen bij afvalbedrijven haalden de publiciteit, waardoor in sommige gevallen de betrokken directeuren veroordeeld werden. Daarnaast speelden Poppe en de SP een belangrijke rol bij de totstandkoming van het algehele verbod op asbest in 1993.

Een zaak die Poppe erg is bijgebleven, is die van EMK in Krimpen aan de IJssel. De in 1970 opgerichte Exploitatie Maatschappij Krimpen (EMK) die een paar jaar later fuseerde met Uniser uit Moerdijk, was een bedrijf dat afvalolie en ander chemisch afval van de grote industrieën 'verwerkte', door het te lozen in het water of te storten in de grond. Dankzij een tip van een medewerker van EMK over een oud-collega die was overleden als gevolg van de giftige stoffen waarmee hij gewerkt had, werd de zaak aan het rollen gebracht. Poppe besloot op onderzoek uit te gaan door langs te gaan bij het bedrijf en te praten met de mensen op de werkvloer en de omwonenden. Gaandeweg kwam hij er achter hoe groot het milieuschandaal was. Vervolgens zocht hij de publiciteit, wat leidde tot een groot-schalig onderzoek en uiteindelijk tot de veroordeling van de drie directeuren. De grote bedrijven als Hoogovens, Shell en Philips-Duphar die de verwerking van hun chemische afval hadden overgelaten aan EMK en de overheidsinstanties die een oogje hadden dichtgeknepen, bleven echter buiten schot. De kosten voor de vervuiling die destijds werden geschat op honderden miljoenen euro's, werden verhaald op de gemeenschap. Dat gebeurt nog steeds. Poppe geeft als verklaring dat de grote industrieën de afvalverwerking uitbesteden aan kleinere bedrijven die geen geld hebben voor de sanering, waardoor de gemeenschap opdraait voor de kosten

Foto archief SP

Krista van Velzen (r) overhandigt een asbestrapport aan burgemeester Bijleveld van Hof van Twente (2002)

van milieuvervuiling. Als Kamerlid heeft hij verschillende keren moties ingediend om degene die het afval produceert van begin tot eind verantwoordelijk te stellen voor de verwerking ervan, maar in de Paarse jaren van deregulering en vermarkting kregen deze helaas geen meerderheid. Wel vindt hij dat de verwerking van afval in Nederland verbeterd is ten opzichte van de jaren tachtig, dankzij acties van de SP in en buiten de Kamer.

ETERNIT LAPT REGELS AAN ZIJN LAARS

Naast EMK heeft de strijd tegen asbestcementfabriek Eternit in het Overijsselse dorp Goor op Poppe veel indruk gemaakt. Poppe kwam eind jaren tachtig in contact met drie weduwen van wie de man was overleden aan de gevolgen van blootstelling aan asbestvezels. Jarenlang hadden hun echtgenoten zonder bescherming met asbest gewerkt en dat was hen uiteindelijk fataal geworden. Met hulp van de SP-advocaten Jan de Wit en Bob Ruers spanden zij een zaak aan tegen Eternit, die uiteindelijk werd

geschikt. Hoewel de asbestwetgeving in 1988 was aangescherpt, geloofde Poppe niet dat Eternit zich aan de voorschriften hield dankzij alle informatie die hij via zijn contacten binnen het bedrijf had verkregen. Toen Poppe in augustus 1989 een bezoek bracht aan de fabriek, bleken de zakken met asbest open en bloot op de vloeren te liggen en liepen de werknemers zonder enige bescherming rond. Hij beet zich vervolgens vast in de zaak, zocht de publiciteit en bleef net zo lang aandringen bij de arbeidsinspectie totdat ook zij vaststelde dat overal asbest lag. Toch duurde het nog tot 1993 voordat uiteindelijk een asbestverbod tot stand kwam.

Daarmee was het asbestdrama nog lang niet ten einde, want vele werknemers die langdurig aan asbest waren blootgesteld werden ziek en stierven. Ook werden de gevaren van asbest in bijvoorbeeld sociale huurwoningen onvoldoende door de overheid onderkend. De SP bleef in en buiten de Kamer strijden voor financiële compensatie voor asbestslachtoffers.

VAN CHLOORTREIN TOT ASBEST

In 2002 werd Remi Poppe als milieuvordvoerder voor de SP in de Tweede Kamer opgevolgd door Krista van Velzen. Voordat zij actief werd voor de SP, was zij betrokken bij de anti-kernwepn- en anti-kernenergiebeweging. Zo organiseerde zij in 1995 mede een actievoettocht van Brussel naar Moskou tegen kernenergie en kernwapens en probeerde zij in 1998 met twee vrienden het communicatiesysteem van een levensgevaarlijke kernonderzeeër in de Schotse wateren uit te schakelen. Na enkele jaren als fractiemedewerkster te hebben gewerkt, werd zij in 2002 Kamerlid voor de SP. Zij voerde het woord over onder andere defensie, volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu. Als Kamerlid was zij betrokken bij diverse acties tegen het vervoer van gevaarlijke stoffen over het spoor. Zo leidde de actie 'Rood sein voor de chloortrein' tot het stopzetten van de chloortransporten door Nederland. Een soortgelijke actie werd gevoerd tegen het vervoer van ammoniak over het spoor. Eveneens met succes. Ook zette zij de strijd tegen asbest voort. Van Velzen: 'Wij kregen heel veel meldingen binnen van mensen die problemen hadden met asbest. Op een groot aantal plekken bleek asbest

gewoon weggemoffeld in het landschap of in de daken van huizen. Wij hebben toen gepleit voor subsidieregelingen om ervoor te zorgen dat de verwijdering van asbest door een professioneel bedrijf zou worden gedaan. Dat is op een bepaald moment ook gelukt.'

Van Velzen is ervan overtuigd dat als je samen optrekt met de mensen om wie het gaat, je een betere leefomgeving kunt afdwingen. Als voorbeeld geeft zij de strijd tegen de gaswinning in Groningen, waar tot een paar jaar geleden nauwelijks aandacht voor was, maar nu wel dankzij aanhoudende acties van de SP met de bewoners. Wel is zij kritisch op de SP als het gaat om duurzaam voedsel of duurzame energie. 'Aan daadwerkelijk duurzame landbouw of veeteelt hangt namelijk een prijskaartje en daar moet je eerlijk over zijn', aldus Van Velzen. Zij begrijpt dat het lastig is voor een partij die onder andere opkomt voor mensen met een laag inkomen om te verkondigen dat de voedsel- en energieprijzen omhoog moeten. Maar dat is naar haar mening wel wat er moet gebeuren als je wilt voorkomen dat de kosten van ons te goedkope vlees en onze te goedkope stroom worden afgewenteld op het milieu.

MIENSKIPSENERGIE

Op lokaal en provinciaal niveau is de SP nadrukkelijk bezig met de overgang naar duurzame energie. Een mooi voorbeeld is Friesland, waar Fenna Feenstra, fractievoorzitter van de SP in de Provinciale Staten, een van de voortrekkers is. Onder de leus 'Laat Friesland niet zakken' voert zij samen met bewoners en SP-afdelingen op verschillende plekken in Friesland actie tegen gaswinning. Feenstra stelt dat het niet alleen van belang is om kritiek en tegenmacht te organiseren, maar ook om gezamenlijk te werken aan een alternatief. Het alternatief in Friesland voor fossiele energie is *mienskipsenergie* (gemeenschapsenergie). Feenstra: 'Dat is energie die duurzaam is opgewekt door dorpen of wijken. De winst die zij maken vloeit terug naar de gemeenschap, die democratisch beslist hoe de winst verdeeld wordt. Inmiddels zijn er al 134 dorpen in Friesland die zich in coöperaties verenigd hebben op het gebied van energie en voedsel.'

De SP heeft er veel aan gedaan om mienskipsenergie te promoten. Dat heeft ertoe geleid dat overheden in Friesland zowel lokaal als provinciaal voor eigen gebruik mienskipsenergie afnemen. 'In Friesland beginnen we de revolutie', zo klinkt het strijdvaardig uit de mond van Feenstra.

Foto archief Fenna Feenstra©

Fenna Feenstra voert actie tegen gaswinning in Friesland.

Foto: Frank Lucas©

'NEDERLAND IS EEN VERVUILERSPARADIJS'

Tekst: Sandra Beckerman

'De kleine Socialistiese Partij houdt al sinds haar oprichting in 1972 het milieu scherp in de gaten.' Dat schreef NRC Handelsblad op 4 augustus 1989 op haar voorpagina. 'Leidraad voor de milieuactivisten is dat vooral het bedrijfsleven moet worden aangesproken op de milieuvervuiling', aldus de krant.

Jan Marijnissen wijst op 'de tegenstelling die volgens hem bestaat in de kapitalistische produktiewijze tussen het belang van de producent op korte termijn en dat van de maatschappij op langere termijn. Winst versus het milieu.'

Uiteraard noemt NRC ook Remi Poppe en de milieu-alarmlijn. De landelijke partij en de lokale afdelingen voerden talloze acties tegen vervuilende bedrijven en voor een gezond leefmilieu. Beroemd zijn acties als 'geen belasting op ontlasting' waarbij mensen weigerden milieubelasting te betalen zolang de milieubelasting van grote bedrijven niet werd aangepakt. Acties tegen de vervuiling door bedrijven als Zegwaard, Dow Benelux en Eternit. In maart 1991 schreef de krant *Het*

Vrije Volk naar aanleiding van de Statenverkiezingen dat de SP op basis van die uitslag in de Tweede Kamer zou komen. Als reden voor deze doorbraak worden niet alleen de strijd in buurten en op werkvloeren maar ook de milieu-acties genoemd. Ook nu voert de SP acties tegen vervuilers en voor een schoon milieu. We staan daarbij op de schouders van reuzen. Welke lessen kunnen we trekken uit de acties van toen? Wat kunnen we wel en niet leren van de huidige klimaatbeweging?

EEN BETER MILIEU BEGINT BIJ?

Waar begint een beter milieu? Bij jezelf zoals de aloude leus zegt? 'Nee', zegt Naomi Klein. Zij is schrijfster van bestsellers als *No Logo* over globalisering en *No Time (This changes everything -red.)* over de strijd tegen klimaatverandering. Zij stelt dat in een wereld die draait om het kapitaal, om winst voor grote bedrijven, we eerst de achterliggende sociale, economische en politieke ideologieën moeten veranderen voordat we het milieu kunnen redden. Systemverandering in plaats van klimaatverandering. Of in de woorden van Klein: 'Je kunt klimaatverande-

ring niet bestrijden zonder het kapitalisme te bestrijden.' Zij formuleert vijf lessen:

1. Pleisters plakken helpt niet, we hebben een massale, sociale beweging nodig.
2. We moeten echt veranderen, de aarde aanpassen werkt niet.
3. We kunnen niet vertrouwen op goed bedoelde financiering door grote bedrijven.
4. We moeten desinvesteren en herinvesteren.
5. Klimaatverandering aanpakken is een kans om ook andere sociale, economische en politieke kwesties aan te pakken.

Deze lessen passen opvallend goed bij de SP-traditie van milieu-acties. We hebben altijd de rekening daar gelegd waar hij hoort: bij de veroorzaker. Ook de les om deze acties aan te grijpen om ook andere eisen te stellen past in onze traditie. Jan Marijnissen stelde in het NRC-artikel uit 1989: 'Als wij het milieubeleid bij een chemisch bedrijf aanpakken dan zetten wij ons ook meteen in voor de verbetering van de arbeidsomstandigheden.'

ELITAIRE HOBBY?

Toch is de leus ‘een beter milieu begint bij jezelf’ voor een groot deel van de milieubeweging nog steeds het credo. Dit deel richt zich bijna uitsluitend op het aanpassen van consumptie en niet of nauwelijks op het aanpassen van de productie. Deze mensen pleiten voor korter douchen, een Tesla rijden, hippe vegaburgers eten, zonnepanelen op het dak van het koophuis, enzovoort.

Op zich is er niet veel mis met deze aanpassingen, ware het niet dat consumenten vaak gezien wordt als een belangrijk deel van de oplossing, zo niet als dé oplossing. Daar zitten namelijk twee grote problemen aan vast:

1. Het verandert niet of nauwelijks iets aan wat Jan Marijnissen in de *NRC* in 1989 de ‘kapitalistische productiewijze’ noemt.
2. Het is alleen mogelijk voor mensen die het zich kunnen veroorloven. De milieubeweging wordt hiermee een elitaire hobby in plaats van een massabeweging.

AANPASSEN PRODUCTIE IN PLAATS VAN ANDERS CONSUMEREN

Slechts 90 bedrijven veroorzaken het grootste deel van de klimaatverandering, zo stelt onderzoeker Richard Heede. Of specifieker: twee derde van de uitstoot van broeikasgassen komt

voor hun rekening. Volgens onderzoek van *De Groene Amsterdammer* werkt de Nederlandse industrie nauwelijks mee aan het bestrijden van de klimaatcrisis. Ze gokken met de wereld. Ze stoten nog net zoveel broeikasgassen uit als 10 jaar geleden.

Shell en ExxonMobil staan zowel in de top 6 van de grootste uitstoters aller tijden, als in de top 6 van de grootste uitstoters van 2013. Laten Shell en ExxonMobil nu ook net de twee bedrijven zijn die samen de NAM vormen. Door die gaswinning hebben honderdduizend Groningers schade aan hun huizen. Kunnen we deze problemen oplossen als we anders gaan consumeren? Het antwoord is nee. Sommige mensen kunnen zich laten afsluiten van gas. Maar voor huurders en armere huiseigenaren is dit nauwelijks een optie. Bovendien verandert afsluiten van gas niet of nauwelijks iets aan het systeem dat deze ramp veroorzaakt heeft. Het is niet alleen irreal, het is ook geen echte oplossing voor het probleem. Decennialang was de winst die onder de grond te behalen veel belangrijker dan wie of wat er boven de grond leefde. De staat, Shell en ExxonMobil verdienen samen al meer dan 300 miljard aan de gaswinning, terwijl de Groningers die hun huizen zagen instorten letterlijk aan hun lot werden overgelaten. De overheid liet en laat

dit gebeuren. Ondertussen is Shell nog steeds een koninklijk bedrijf. Die systeemfout moeten we aanpakken. Dat betekent een systeemverandering. Kortere douchen draagt daar niet aan bij. Slechts 1 procent van het watergebruik wordt nu gebruikt om te douchen. Zelf je gedrag aanpassen is nuttig, maar het is nog veel belangrijker dat we de grote vervuilers veranderen. De grootste vervuilers zijn niet de huishoudens, want twee derde van de Europese uitstoot is afkomstig van industriële processen. Als we daar niets aan doen, plakken we enkel pleisters.

Het onderzoek dat CE Delft deed in opdracht van Milieudefensie en met medewerking van onder meer FNV, de Woonbond en Tax Justice, laat zien hoe ongelijk de lasten tussen bedrijven en huishoudens zijn verdeeld. Bedrijven richten voor 3,3 miljard euro aan klimaatschade aan en betalen 1,5 miljard, terwijl huishoudens voor 2,6 miljard euro aan klimaatschade aanrichten en 5,4 miljard betalen. Uit dit onderzoek blijkt ook dat hoe meer energie een bedrijf verbruikt, hoe meer het vervuult en hoe minder het betaalt. ‘Nederland is een vervuilersparadijs’ concludeert Donald Pols, directeur van Milieudefensie.

STERKSTE SCHOUDERS

Consumptieverandering pakt niet alleen het probleem niet bij de bron aan (de productie), consumptieverandering is voor velen niet eens mogelijk. Het eerder genoemde onderzoek van CE Delft toont aan dat de zwakste schouders de zwaarste lasten dragen. De armste Nederlanders draaien op voor het klimaatbeleid, terwijl bedrijven profiteren. Zij ontvangen jaarlijks 2 miljard aan subsidies. Slechts een kwart van de baten van het klimaatbeleid is dus voor huishoudens, de rest is voor het bedrijfsleven. Van dat geld voor huishoudens komt 80 procent terecht bij de mensen met de hoogste inkomens. De komende jaren zijn lage inkomensgroepen een steeds groter deel van hun besteedbaar inkomen kwijt aan energiekosten. Als we zo doorgaan zelfs zo'n 17 procent, tegen 5,7 procent voor de rijkste 10-procent inkomensgroep. Uit onderzoek van Sia Partners blijkt dat 1 miljoen Nederlanders nu al in energiearmoede leeft. Het systeem faalt, ook bij de omschakeling naar duurzame energie. Om een ander, rechtvaardiger systeem af te dwingen is politiek verzet noodzakelijk. We moeten toe naar een systeem waarin om met Jan Marijnissen te spreken niet 'het belang van de producent op

korte termijn' maar 'dat van de maatschappij op langere termijn' centraal staat.

NIEUWE FRACTIE

De nieuwe SP-fractie in de Tweede Kamer heeft in de eerste anderhalve maand al veel initiatieven genomen en acties gevoerd, waarbij we ons telkens uitspraken tegen klimaatverandering en kapitaal. Zo voerden we actie voor een kolenfonds. Als de kolencentrales sluiten moeten de medewerkers in de centrales daar middels een kolenfonds voor gecompenseerd worden. Nu is er alleen veel geld gereserveerd voor de buitenlandse aandeelhouders. Ook voerden we actie tegen Shell-wetenschap. De banden tussen de fossiele industrie, en dan met name Shell, en de universiteiten zijn innig. Soms zelfs zo innig dat Shell directe invloed heeft op het onderzoeks- en onderwijsprogramma.

Verder organiseerden we huiskamerbijeenkomsten in Groningen, voerden we actie tegen de gaswinning en kregen we een motie aangenomen dat de NAM en het Ministerie van Economische Zaken geen invloed mogen hebben op de schadeafhandeling van de Groningers. En *last but not least* organiseerden we een debattour tegen gaswinning, kolencentrales en voor sluiting van de kerncentrale in Tihange met lokale en internationale activisten van de Standing Rockbeweging. Deze beweging strijdt tegen de aanleg van een oliepijplijn dwars door het grondgebied van de Amerikaanse inheemse Sioux-stam. We grepen het bericht dat de fossiele industrie in een jaar 9 miljard subsidie kreeg aan, om te pleiten voor een radicaal andere verdeling van de lusten en de lasten.

GROENE EN SOCIALE REVOLUTIE

We staan in een mooie SP-traditie van strijden tegen vervuilers en voor een gezond milieu. Een groot deel van de milieubeweging is te elitair en vooral gericht op het veranderen van individuele consumptie. Wij moeten bouwen aan een beweging van collectieve strijd.

We moeten met de scherpste analyses komen om aan te tonen dat het huidige systeem faalt. En met perfect kloppende, opvallende alternatieven

om het systeem te veranderen. Door de vervuiler te laten betalen middels belastingen of door ze te dwingen hun productie te stoppen of te veranderen. Door te zorgen voor meer werk in de groene industrie. En door ervoor te zorgen dat het geld voor de groene revolutie ook sociaal besteed wordt. Je zou bijvoorbeeld een deel van de subsidies voor duurzame energie kunnen inzetten voor een publiek bedrijf dat op korte termijn zoveel mogelijk corporatiewoningen gaat verduurzamen. Met als doel dat mensen een lagere energierekening krijgen, voldoende energie hebben én energie besparen. In Londen zette actievoerders groene, sociale en democratische energiewinning met succes op de agenda van de burgemeestersverkiezingen. In Hamburg dwongen inwoners een referendum af, om ervoor te zorgen dat de energievoorziening weer in publieke handen komt. Zij wonnen het referendum. Deze overwinningen bieden ook voor ons perspectief. Nu zijn er al kleine publieke coöperaties voor groene energie. De volgende stap is om met plannen te komen om de energievoorziening in dorpen, steden of regio's weer publiek te maken. Dit zijn nog slechts ideeën. De komende tijd willen we ze met anderen verder uitwerken.

We moeten bouwen aan een beweging voor een groene en een sociale revolutie. Een beter milieu begint niet bij de elite!

Bronnen:

- sp.nl/Z3T
- sp.nl/Z3q
- sp.nl/Z3c
- sp.nl/Z3p

FUNDAMENTELE SPANNING TUSSEN KLIMAAT EN KAPITAAL

Tekst: Bram Büscher

Was de internationale gemeenschap nog laaiend enthousiast toen op 12 december 2015 het klimaatverdrag van Parijs werd ondertekend, nu lijkt veel van dit enthousiasme vervlogen. Recente geopolitieke ontwikkelingen zoals de Brexit, de opkomst van autoritaire leiders, zoals Trump, Erdogan, Duterte en Poetin en een oplaaiing van mogelijke conflicten, bijvoorbeeld omtrent Noord-Korea, hebben het klimaatprobleem naar de zijlijn van de geopolitiek gedirigeerd.

Tegelijkertijd blijven veel mensen en organisaties harder dan ooit pushen voor aandacht en maatregelen om bestaande klimaatafspraken te halen. Hoe kunnen we deze ontwikkelingen duiden? En wat zijn de consequenties voor het klimaat?

In mijn opinie zijn de machtsbelangen met betrekking tot het klimaatverdrag van Parijs lang niet eenduidig negatief. Tegelijkertijd is dit niet perse positief voor het klimaat. Om bij het eerste te beginnen, voor velen lijkt het duidelijk dat recente geopolitieke ontwikkelingen het klimaatverdrag geen goed doen. Niet alleen lijkt het enthousiasme te zijn weggeëbd, de verkiezing van Trump in Amerika is een directe ondermijning van het klimaatverdrag. Trump heeft vaak aangegeven dat hij het verdrag wil schrappen en heeft, ondanks dat hij de daad nog niet bij het woord heeft gevoegd, duidelijke stappen gezet in die richting. Enkele opvallende daarvan zijn de aanstelling van Scott Pruitt, een notoire ontkenner van antropogene klimaatverandering, als hoofd van de *Environmental Protection Agency* (overheidsinstantie voor milieubescherming en volksgezondheid), en zijn zegen voor omstreden oliepijpleidingen.

Maar ook al zijn deze ontwikkelingen in de VS overduidelijk negatief, toch zijn ook tegengestelde bewegingen waar te nemen. Zo zijn vele andere

‘Pak de accumulatie van kapitaal aan’

landen nog steeds erg serieus over het klimaatverdrag en krijgt Trump in eigen land ook flink tegengas, ook uit verrassende hoek. Veel grote bedrijven zijn helemaal niet blij met Trumps klimaatbeleid en nemen één van de centrale boodschappen van Parijs – dat de dagen van fossiele brandstoffen zijn geteld – zeer serieus. Zij willen dat Amerika leidend wordt in de toekomstige ‘low-carbon economy’.¹ Delen van het Amerikaans grootkapitaal zien juist kansen voorbij fossiele brandstoffen, maar dan moet het beleid wel duidelijk zijn, en internationaal is Parijs het leidende raamwerk.

PARIJS IS NIET GENOEG

De vraag die zich vervolgens opdiert is: mochten deze machtsbelangen doorslaggevend zijn en de VS keren zich niet af van het klimaatverdrag, kunnen de huidige klimaatdoelen uit Parijs gehaald worden binnen dit raamwerk? Het antwoord, in mijn opinie, is ‘nee’. De reden is simpel: positieve stappen ten aanzien van het klimaatakkoord zijn niet perse goed voor het klimaat zelf. Uiteindelijk gaat het verdrag van Parijs er nog steeds van uit dat een aanpassing van het huidige kapitalisme genoeg zal zijn om ‘gevaarlijke klimaatverandering’ te voorkomen. Maar dit is een illusie. Het kapitalisme staat of valt met de ‘accumulatie van kapitaal’, waarbij kapitaal gedefinieerd moet worden als het inzetten van geld om meer geld te genereren. Het is dus inherent expansief; groei blijft de sine-qua-non van het systeem. En deze groei zal altijd impact blijven houden op milieu en klimaat. Voor het ‘ontkoppelen’ van groei en milieu-impact, zoals

sommigen voorstaan, is geen enkel bewijs.² En als je daadwerkelijk alle natuur in kapitaal zou omzetten, zoals de coalitie van ‘natuurlijk kapitaal’ voorstelt, dan zouden geen van de grote bedrijven meer winstgevend zijn.³ Zo blijft het tegengaan van klimaatverandering binnen het kapitalisme een *contradictio-in-terminis*.

KAPITALISME OVERKOMEN

Wat moet er dan wel gebeuren? Laat ik hier een concrete steen in de vijver gooien, één die momenteel onrealistisch lijkt en toch in mijn opinie uiteindelijk onontkoombaar is. Om echt iets aan klimaatverandering te doen moeten we de bron van het probleem aanpakken: economische groei, of beter, de accumulatie van kapitaal. Uiteindelijk betekent dit het overkomen van het kapitalisme. Maar we kunnen beginnen met het opdelen van vormen van economische groei die duidelijk negatief zijn ten opzichte van het klimaat en vormen die minder negatief of zelfs positief bijdragen. De eerste vormen, zoals uiteraard olie, steenkool, gas en mijnbouw, maar ook biotechnologie, grootschalige landbouw en meer, moeten worden afgebouwd, omgevormd of worden stopgezet. Meer positieve economische groei, zoals nieuwe vormen van energieopwekking, duurzame vormen van landbouw en de ontwikkeling van duurzame infrastructuur moeten worden gestimuleerd.

Dit is simplistisch natuurlijk, en moet verder uitgewerkt worden. Maar het is gericht op de bron van de klimaatverandering, namelijk kapitaal. Zolang we onze obsessie met kapitaal niet vervangen door geïntegreerde sociale en milieuprioriteiten blijft enig klimaatbeleid dweilen met de kraan open.

Bram Büscher is hoogleraar Sociologie van Ontwikkeling en Verandering aan de Universiteit Wageningen.

1 sp.nl/Z3G

2 sp.nl/Z3N

3 sp.nl/Z3x